

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

ІСТОРИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ

КАФЕДРА НОВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

**Кваліфікаційна робота
магістра**

на тему «**Радянська спадщина та розбудова незалежної
України (1991-1999 рр.)**»

Виконав: магістр 2 курсу, групи 8.03229-і-з
спеціальності 032 історія та археологія
Соловйов Дмитро Олегович

Керівник: завідувач кафедри новітньої історії
України, професор, д.і.н.

_____ Турченко Ф.Г.

Рецензент: проректор з науково-педагогічної
роботи, професор кафедри новітньої історії
України, д.і.н.

_____ Каганов Ю.О.

Запоріжжя
2021 рік

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

Факультет: Історичний
Кафедра новітньої історії України
Освітній рівень: магістр
Спеціальність: 032 історія та археологія
Напрямок підготовки 6.020302 історія

ЗАТВЕРДЖУЮ

**Завідувач кафедри новітньої історії України
Турченко Ф. Г.**

«_____» _____ 20__ року

**З А В Д А Н Н Я
НА КВАЛІФІКАЦІЙНУ РОБОТУ СТУДЕНТОВІ**

Соловйову Дмитру Олеговичу

1. Тема роботи: Радянська спадщина та розбудова незалежної України (1991-1999 рр.)

керівник роботи: д.і.н., професор Турченко Ф.Г.,
затверджені наказом ЗНУ від «10» березня 2020 року №411-с

2. Строк подання студентом роботи: 26 лютого 2021 р.

3. Вихідні дані до роботи: Здобуття незалежності України 1991. Історія проголошення, документи, свідчення : у 2 т. / відп. ред. Зайко Я.; Асоціація народних депутатів України. Житомир : Рута, 2011. Т. 1. 752 с.; Здобуття незалежності України 1991. Історія проголошення, документи, свідчення : у 2 т. / відп. ред. Зайко Я.; Асоціація народних депутатів України. Житомир : Рута, 2011. Т. 2. 896 с.; Грицак Я. Нариси з історії України : формування української модерної нації. Київ : Генеза, 2000. 249 с.; Литвин В.М. Україна на межі тисячоліть (1991-2000 рр.). Київ : Видавничий дім «Альтернативи», 2000. 360 с.; Смолій В., Кульчицький С., Майборода О. та ін. Малий словник історії України. Київ : Либідь, 1997. 464 с.

4. Зміст розрахунково-пояснювальної записки (перелік питань, які потрібно розробити): прослідкувати появу таких владних інституцій, як Президент України, Кабінет Міністрів України, Верховна Рада України та різноманітних міністерств, а також таких суспільних інституцій як Збройні Сили України та Служба безпеки України; виявити зовнішньополітичні фактори, що впливали на міжнародне становище України, а також визначити умови, за яких відбувався процес ядерного роззброєння України; охарактеризувати причини складної економічної ситуації в державі та спроби проведення радикальних

ринкових реформ; розглянути процес творення українського законодавства від утвердження державної символіки до прийняття Конституції України; дослідити особливості зміни вищого державного керівництва України та обставини внутрішньополітичної боротьби.

5. Перелік графічного матеріалу (з точним зазначенням обов'язкових креслень): немає

6. Консультанти розділів роботи

Розділ	Прізвище, ініціали та посада консультанта	Підпис, дата	
		завдання видав	завдання прийняв
Розділ 1	Турченко Ф.Г.	06.01.2020	06.01.2020
Розділ 2	Турченко Ф.Г.	30.03.2020	30.03.2020
Розділ 3	Турченко Ф.Г.	22.06.2020	22.06.2020
Розділ 4	Турченко Ф.Г.	14.09.2020	14.09.2020

7. Дата видачі завдання: 6 грудня 2019 року.

КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН

№ з/п	Назва етапів кваліфікаційної роботи	Строк виконання етапів роботи	Примітка
1	Опрацювання джерел та наукової літератури. Написання вступу	грудень 2019 р.	виконано
2	Написання першого розділу	січень–березень 2020 р.	виконано
3	Написання другого розділу	квітень–червень 2020 р.	виконано
4	Написання третього розділу	липень–вересень 2020 р.	виконано
5	Написання четвертого розділу	жовтень–листопад 2020 р.	виконано
6	Написання висновків. Редагування та форматування тексту	лютий 2021 р.	виконано

Студент _____ Д.О. Соловійов
(підпис)

Керівник роботи _____ Ф.Г. Турченко
(підпис)

Нормоконтролер _____ С.С. Черкасов
(підпис)

Реферат

Радянська спадщина та розбудова незалежної України (1991-1999 рр.)

Ключові слова: Україна, незалежність, криза, ядерна зброя, приватизація, реформи.

Об'єктом роботи є період створення головних владних і суспільних інституцій незалежної України, економічної кризи та спроб її подолання, встановлення зовнішніх зв'язків та пріоритетів, налагодження взаємодії з міжнародними організаціями та створення власного іміджу, процесу ядерного роззброєння, перших спроб зміни вищого керівництва держави та передачі влади, боротьби з кримським сепаратизмом, проведення економічних реформ та побудови ринкової економіки, прийняття Конституції України та політичного протистояння всередині держави.

Предметом дослідження є соціально-економічні, політичні та державотворчі процеси, що відбувалися в Україні у 1990-х роках, а також міжнародні виклики, які державі доводилося долати в цей період.

Мета окреслюється визначенням головних ознак, що характеризують перший етап розбудови незалежної Української держави.

Новизна роботи полягає в тому, що я узагальнив особливості зовнішньополітичної ситуації, за якої відбувалася розбудова незалежної України та удосконалив опис реформ, що були проведені в 1990-х роках.

Основні висновки. Головними ознаками, що характеризують перший етап розбудови незалежної України є створення головних владних і суспільних інституцій, а також нової законодавчої бази, економічна криза та спроби її подолання шляхом проведення ринкових реформ та приватизації, встановлення міжнародних дипломатичних зв'язків та покращення іміджу України на світовій арені за допомогою відмови від ядерної зброї, подолання внутрішньополітичних складнощів, таких як сепаратизм у Криму, практика демократичної зміни влади та політичних протистоянь.

Отже, період 1991-1999 років в Україні позначився процесом активного державотворення.

SUMMARY

Soviet heritage and development of independent Ukraine (1991-1999)

Key words: Ukraine, independence, crisis, nuclear weapons, privatization, reforms.

The object of work is the period of creation of the main governmental and public institutions of independent Ukraine, economic crisis and attempts to overcome it, establishing external relations and priorities, establishing cooperation with international organizations and creating one's own image, the process of nuclear disarmament, the first attempts to change top leadership. and the transfer of power, the fight against Crimean separatism, economic reforms and the construction of a market economy, the adoption of the Constitution of Ukraine and political confrontation within the state.

The subject of the study is the socio-economic, political and state-building processes that took place in Ukraine in the 1990s, as well as the international challenges that the state had to overcome during this period.

The aim is to determine the main features that characterize the first stage of building an independent Ukrainian state.

The novelty of the work is that I summarized the peculiarities of the foreign policy situation in which the development of independent Ukraine took place and improved the description of the reforms that were carried out in the 1990s.

Conclusions. The main features of the first stage of building an independent Ukraine are the creation of major governmental and social institutions, as well as the creation of a new legal framework, economic crisis and attempts to overcome it through market reforms and privatization, international diplomatic relations and improving Ukraine's image in the world arena through the renunciation of nuclear weapons, overcoming domestic political difficulties, such as separatism in Crimea, the practice of democratic change of government and political confrontation.

Consequently, the period 1991-1999 in Ukraine was marked by the process of active state formation.

З М І С Т

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ	6
1.1. Історіографія.....	6
1.2. Джерельна база.....	8
1.3. Методологія роботи.....	11
РОЗДІЛ 2. ПОЧАТОК ДЕРЖАВОТВОРЧОГО ПРОЦЕСУ	13
2.1. Створення головних владних і суспільних інституцій.....	13
2.2. Економічна криза та спроби її подолання.....	20
2.3. Зовнішня політика та «ядерне питання».....	23
2.4. Дострокові президентські вибори.....	26
РОЗДІЛ 3. РЕФОРМАТОРСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ЛЕОНІДА КУЧМИ	29
3.1. Проблема кримського сепаратизму.....	29
3.2. Приватизація та поява олігархів.....	32
3.3. Прийняття Конституції України.....	34
3.4. Аграрна та грошова реформи.....	38
РОЗДІЛ 4. НОВІ ВИКЛИКИ ПЕРЕД УКРАЇНСЬКОЮ ДЕРЖАВОЮ	56
4.1. Ведення політики багатовекторності.....	56
4.2. Ускладнення економічної ситуації.....	58
4.3. Боротьба з Лазаренком і загибель Чорновола.....	60
4.4. Повторення «російського сценарію» на українських виборах.....	62
ВИСНОВКИ	66
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	71

ВСТУП

Актуальність теми мого дослідження зумовлена тим, що період історії, який я розглядаю закінчився відносно недавно і наслідки тих подій і процесів, що відбувалися мають безпосередній вплив на наше сьогодення. Тому в сучасній історичній науці прослідковується тенденція до більш глибокого вивчення подій, що пов'язані з розбудовою незалежної України та радянської спадщини, яка і визначала стартові умови цього процесу. Це є особливо важливим в умовах, коли на цій темі намагаються маніпулювати сучасні політики. Професійні історики мають написати справжню історію України і таким чином встановити історичну справедливість, позбавивши всіх бажаючих ґрунту для міфотворчості та спекуляцій.

Об'єктом роботи є період створення головних владних і суспільних інституцій незалежної України, економічної кризи та спроб її подолання, встановлення зовнішніх зв'язків та пріоритетів, налагодження взаємодії з міжнародними організаціями та створення власного іміджу, процесу ядерного роззброєння, перших спроб зміни вищого керівництва держави та передачі влади, боротьби з кримським сепаратизмом, проведення економічних реформ та побудови ринкової економіки, прийняття Конституції України та політичного протистояння всередині держави.

Предметом дослідження є соціально-економічні, політичні та державотворчі процеси, що відбувалися в Україні у 1990-х роках, а також міжнародні виклики, які державі доводилося долати в цей період.

Мета окреслюється визначенням головних ознак, що характеризують перший етап розбудови незалежної Української держави.

Для її досягнення вважається доцільним вирішення наступних **науково-дослідницьких завдань**:

- прослідкувати появу таких владних інституцій, як Президент України, Кабінет Міністрів України, Верховна Рада України та різноманітних

міністерств, а також таких суспільних інституцій як Збройні Сили України та Служба безпеки України;

- виявити зовнішньополітичні фактори, що впливали на міжнародне становище України, а також визначити умови, за яких відбувався процес ядерного роззброєння України;
- охарактеризувати причини складної економічної ситуації в державі та спроби проведення радикальних ринкових реформ;
- розглянути процес творення українського законодавства від утворення державної символіки до прийняття Конституції України;
- дослідити особливості зміни вищого державного керівництва України та обставини внутрішньополітичної боротьби.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період від 24 серпня 1991 р. до 30 листопада 1999 р. Вибір нижньої межі дослідження обумовлений тим, що в цей день Верховна Рада України прийняла Акт проголошення незалежності України, з чого розпочався сучасний державотворчий процес. Верхня хронологічна межа обумовлена тим, що цього дня відбулася інавгурація Леоніда Кучми, обраного на другий президентський термін, оскільки саме цією подією закінчується сфера моїх дослідницьких інтересів за визначеною темою.

Територіальні межі роботи в першу чергу включають територію незалежної України, а також тих держав, з якими Україна мала дипломатичні відносини, згадані у даній роботі (США, Росія, Польща, Канада, Угорщина та деякі країни тогочасного Європейського Союзу).

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що мною узагальнено особливості зовнішньополітичної ситуації, за якої відбувалася розбудова незалежної України та удосконалено опис реформ, що були проведені у державі в 1990-х роках.

Дослідження має велике **теоретичне значення**, адже його результати повністю готові до використання у шкільних програмах, науково-популярних презентаціях, на конференціях тощо.

Структура кваліфікаційної роботи підпорядкована меті та завданням дослідження. Кваліфікаційна робота складається із вступу, 4 розділів (15 підрозділів), висновків, списку використаних джерел та літератури (45 найменувань). Обсяг основної частини роботи складає 68 сторінок машинописного тексту, загальний обсяг магістерської роботи – 74 сторінки.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДжЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія

Кількість історичних праць, що стосуються періоду 1991-1999 років є досить скромною, адже відтоді минуло відносно небагато часу. Загалом, інформацію про події тієї епохи варто шукати у працях, що присвячені історії України в цілому, або ж історії Радянського Союзу останнього періоду його існування. До таких належить книга Ніколя Верта «Історія Радянської держави. 1900-1991», яка через концептуальну стрункість стала одним з найвідоміших навчальних посібників з історії цього періоду. Сюди ж відносяться «Нариси з історії України: формування української модерної нації» Ярослава Грицака, що завдяки простоті викладу матеріалу стала дуже популярною в Україні працею. Також у цій групі є «Нарис історії України» Аркадія Жуковського та Ореста Субтельного, який містить доволі стислий виклад всієї української історії. В книзі «Україна 1991 – 2007: очерки новейшей истории» Георгія Касьянова події 1991-1999 років подаються з великою кількістю фактів і дат. Підручник Ореста Субтельного «Україна: історія» вже став класикою української історіографії. Виклад матеріалу в ньому чітко окреслює наукові погляди автора і простий для сприйняття. Книга Нормана Дейвіса «Europe. A History» вміщує інформацію про величезний пласт європейської історії, в тому числі і події 1991 року. В праці Андреаса Каппелера «Russland als Vielvölkerreich: Entstehung. Geschichte. Zerfall» викладено історичний розвиток Російської імперії аж до розвалу Радянського Союзу, який був її розширеною версією. Також до списку книг із загальної історії відноситься «The Gates of Europe: a History of Ukraine» Сергія Плохія, в якій доступно викладено події від скіфських воєн до періоду існування України в умовах незалежності. Іншу групу становлять праці, що присвячені безпосередньо дослідженим мною подіям. Вони представлені книгою Сергія Плохія «The Last Empire. The Final Days of the Soviet Union», де описуються п'ять

останніх місяців існування Радянського Союзу, що змінили Україну та світ, і пропонується виважена оцінка подій, що відбулися.

Крім того, я використав значну кількість довідкових видань. В першу чергу сюди відноситься десятитомна «Енциклопедія історії України». В кожному з її томів є статті, присвячені дослідженню мною періоду історії України. Я використав такі з них, як «Акт проголошення незалежності України», «Алма-Атинська декларація 1991», «Біловезька угода про створення СНД 1991», «Верховна Рада України», «Грошова реформа 1996», «Декларація прав національностей України 1991», «Декларація про державний суверенітет України 1990», «Сльцин Борис Миколайович», «Конституція Української Радянської Соціалістичної Республіки 1978», «Кравчук Леонід Макарович», «Кучма Леонід Данилович», «Лук'яненко Левко Григорович», «Марчук Євген Кирилович», «Народний Рух України», «Павличко Дмитро Васильович», «Плющ Іван Степанович», «Приватизація», «Референдум першого грудня 1991», «СРСР, Союз Радянських Соціалістичних Республік», «Чорновіл В'ячеслав Максимович», «Юхновський Ігор Рафаїлович», «Ющенко Віктор Андрійович». Також я використав «Малий словник історії України», створений колективом авторів, який містить статтю «Уряд УНР в екзилі». Крім того, було долучено інформацію з двотомного видання «Українська дипломатична енциклопедія».

Істотну групу історіографічного доробку складають наукові статті про період 1991-1999 років, серед яких є «Від Декларації про державний суверенітет – до незалежності України» Володимира Литвина, «Українська незалежна державність як історична закономірність» Володимира Василенка, «Утвердження незалежної України» Станіслава Кульчицького, «Активна співучасть кожного» Володимира Сергійчука, «Політико-правові передумови незалежності України» Альберта Корнеєва, що вміщені в перший том книги «Здобуття незалежності України 1991. Історія проголошення, документи, свідчення». Деяку інформацію було взято зі статті «Why Have Donbass Russians Not Ethnically Mobilized Like Crimean Russians Have? An Institutional/Demographic Approach» Девіда Мейєра.

Таким чином, тема, яку я дослідив, не є особливо розвиненою в історіографії, однак у наш час вже існує певна кількість українських та зарубіжних праць і статей, що мають велику наукову цінність.

1.2. Джерельна база

До книги «Здобуття незалежності України 1991. Історія проголошення, документи, свідчення» у 2 томах включені документальні матеріали, що стосуються процесів, що відбувалися у Верховній раді України в 1990-1992 рр. До першого тому увійшла хроніка основних подій, перелік деяких найважливіших актів Верховної Ради УРСР/України, стенограми пленарних засідань Верховної Ради УРСР/України, результати поіменного голосування щодо прийняття деяких рішень Верховної Ради України, стенограми засідань Президії Верховної Ради УРСР/України, окремі міжнародні акти, результати всеукраїнського референдуму та перших виборів Президента України. У другому томі вміщено статті та спогади безпосередніх учасників досліджених мною подій, серед яких є «Вирішити історичну проблему «Титаніка» – СРСР» Леоніда Кравчука, «Незалежність України – це одвічне прагнення українців» Івана Плюща, «На захист суверенітету» Василя Дурдинця, «Насправді було так» Олександра Мороза, «Грудневий референдум як найвища форма легітимізації Української державної незалежності» Володимира Василенка, «Хроніка одного тижня, або В обороні українського чину» Леся Танюка, «На грані двох епох» Левка Лук'яненка, «ГКЧП. Проголошення незалежності України» Леонтія Сандуляка, «СРСР помер так, як помирають імперії» Володимира Пилипчука, «На порозі нашої незалежності» Віталія Карпенка, «Дух України» Віталія Мельничука, «Роздуми напередодні 20-річчя незалежності» Олександра Піскуна, «Момент істини для Верховної Ради Української РСР XII скликання» Олександра Білоусенка, «Законодавче забезпечення трансформації економічної системи України» Володимира Пилипчука, «Здобуття незалежності: історичний антураж» Володимира Шинкарука, «До 20-ї річниці проголошення незалежності України» Степана Волковецького, «Україна була, є і буде. Три міфи московських фальсифікато-

рів» Олеся Шевченка, «Про визнання України світом. До і після Біловежжя» Володимира Крижанівського, «Шлях, який не втомлював» Миколи Баландюка, «Україна в ООН: 1991 рік» Геннадія Удовенка, «От ГКЧП – до беловежских соглашений» Миколи Голушка, «На шляху до української перспективи (Через терни – до світла)» Степана Хмари, «Мудрість вчинку чи зрада?» Миколи Баландюка, «Депутат-медик на шляху проголошення та утвердження незалежності України» Любомира Пирога, «Бурхливий період нашої історії» Олександра Костюка, «Нас підвела партійна верхівка» Дмитра Степанюка, «День, що увібрав роки і століття» Петра Осадчука, «На олімпі влади» Віктора-Віталія Романюка, «Головне не мета, а дорога до неї» Богдана Ребрика, «Ми зробили менше, ніж сподівалися» Юрія Сербіна, «Амплітуда українського маятника на шкалі свободи» Марії Гуменюк (Куземко), «Про роль України в розвалі СРСР та про теперішні загрози української державності» Володимира Колінця, «Двічі в одну воду не ступають» Володимира Пилипчука, «День незалежності» Володимира Шовкошитного, «Від 16 липня – до 24 серпня (фрагменти)» Олександра Гудими, «Нам призначили двох голів з ЦК (Штрихи до портрета на тлі історії)» Андрія Бондарчука, «Нова кабала старого зразка» Петра Осадчука, «Золотий ключ української нації» Марії Гуменюк (Куземко), «Як приймався головний документ» Валерія Івасюка, «День, який не забути» Віктора Веретенникова, «Складний процес законотворення» Юрія Єльченка, «В процесі становлення незалежності перемогли партократи» Валерія Грищука. Крім того, в частині «Усна історія незалежної України – 1988-1991» вміщено текстові фрагменти відеоінтерв'ю історичних діячів, які брали активну участь у досліджених мною подіях.

Також я використав книгу першого Президента України Леоніда Кравчука «Маємо те, що маємо: спогади і роздуми», в якій він розповідає про народження і нелегкі роки становлення незалежної молоді держави. Спогади про вже історичне минуле і роздуми про сьогодення та майбутнє нашої країни. Автор відверто говорить про те, що вдалося і чого не вдалося зробити йому як першому Президентові, про відповідальність влади перед українським народом.

А також намагається дати відповіді на численні запитання, що непокоять громадян України, викликають інтерес у світової спільноти.

Книга другого Президента Леоніда Кучми «Україна – не Росія» може відкрити багато нового навіть тим, хто добре знає Україну. Зроблено спробу порушити «змову мовчання» навколо найбільш складних і болючих тем у відносинах двох народів. Автор ділиться своїми поглядами на українську старовину, на події ХХ століття й останніх років, роздумує про те, чи можна вважати Україну колишньою російською колонією, про український і російський національні характери, про проблеми спільної культурно-історичної спадщини і взаємних «боргів».

У книзі третього Президента України Віктора Ющенка «Недержавні таємниці: нотатки на берегах пам'яті» описано його життєвий шлях. Однак тут можна знайти і ті сторінки, що присвячені подіям в Україні у 1990-х рр., коли Віктор Андрійович займав посаду Голови Національного банку України. «Недержавні таємниці: нотатки на берегах пам'яті» вміщують не тільки факти з новітньої історії України, але й захоплюючу розповідь про подолання тягара радянського минулого і причини, через які змінювалася Україна протягом останніх 60 років.

Також було використано значну кількість електронних ресурсів. Сюди відносяться окремі закони, прийняті Верховною Радою Української РСР/України, документи державного значення, Конституція України. Серед відеоматеріалів були використані документальні зйомки подій 24 серпня 1991 року, інавгурацій Леоніда Кравчука та Леоніда Кучми, а також інтерв'ю Кравчука Дмитру Гордону. Крім того, долучено інформацію одного з випусків науково-популярної програми «Історична правда з Вахтангом Кіпіані». Використано також статистичні дані про результати референдуму 1991 року та виборів президентів України.

Отже, джерельна база даного дослідження є доволі широкою та різноманітною, що дає змогу сподіватися на повноту, точність і достовірність інформації.

1.3. Методологія роботи

Загальнонаукові принципи, які я застосував у своїй роботі:

- принцип історизму, що дозволяє розглянути суспільні явища та процеси міжнародних відносин у історичній динаміці;

- принцип багатофакторності, що дає можливість сукупного вивчення об'єктивних та суб'єктивних факторів розвитку України та держав, з якими було налагоджено дипломатичні зв'язки;

- принципи всебічного і об'єктивного пізнання.

Серед загальнонаукових методів мною були використані:

- 1) аналіз – розбір причин економічної кризи в Україні на складові частини та їхнє детальне вивчення;

- 2) індукція – формування типового образу українського політика на основі аналізу окремих особистостей;

- 3) аналогія – визначення спільних ознак у поглядах і позиціях народних депутатів України I скликання;

- 4) конкретизація – встановлення залежності людських дій, їх активності чи пасивності, від умов, у яких перебуває людина;

- 5) статистичний метод – використання статистичних даних референдуму і виборів з метою зробити узагальнюючі висновки.

Зі спеціальних методів історичного дослідження я застосував:

- 1) проблемно-хронологічний – розчленування теми роботи на кілька досить вузьких проблем, кожна з яких розглядається в хронологічній послідовності;

- 2) системно-структурний – розкриття явищ суспільної реальності України 1990-х років у їх взаємозв'язку, як цілісний механізм з усіма їх основними рисами, і, водночас, на основі цього прослідковування структурних змін, виявлення їх змісту та еволюції;

- 3) історико-генетичний – прослідковування зміни поглядів і переконань колишніх комуністів протягом їхньої діяльності в органах влади;

4) історико-порівняльний – визначення однакових особистісних рис, які проявилися в українських громадян;

5) історико-системний – виявлення особливостей світогляду та принципів, які продемонстрували демократичні лідери, на відміну від більшості тогочасної української еліти;

6) метод періодизації – визначення основних етапів державотворення в Україні у 1990-х роках, для розмежування окремих періодів та виявлення якісних змін, які відбувалися на кожному з етапів.

Отже, я застосував значну кількість загальнонаукових та спеціальних методів історичного дослідження, що дозволило зробити його більш об'єктивним та науково вартісним.

РОЗДІЛ 2

ПОЧАТОК ДЕРЖАВОТВОРЧОГО ПРОЦЕСУ

2.1. Створення головних владних і суспільних інституцій

У перший день незалежності Україна розпочала активний процес державотворення. 24 серпня прийняли резолюції "Про проголошення незалежності України" та "Про військові формування України". Міністр закордонних справ України А. Зленко виступив перед іноземними консулами та президентами іноземних держав у Києві. Глава держави і уряду Верховної Ради України був Л. Кравчук. У листі-зверненні вказувалося, що після прийняття парламентом України "Акту про незалежність" на території держави діють лише Конституція та закони України; основні принципи зовнішньої та внутрішньої політики; проголошена неподільність та недоторканість території країни; відсутність територіальних вимог до сусідніх країн; наголошувалось, що Україна готова виконувати свої міжнародні зобов'язання та докладати всіх зусиль для зміцнення миру, безпеки, реалізації цілей і принципів ООН, розвитку міжнародного співробітництва [17].

3 вересня 1991 р. генерал-майора Морозова було призначено міністром оборони України. 4 вересня 1991 р. Верховна Рада України прийняла постанову, за якою над будівлею Ради підняли синьо-жовтий прапор України о 18 годині. Голова більшості парламенту Верховної Ради Україна О. Мороз оголосив про свою відставку. Було затверджено на спеціальному засіданні Верховної Ради Автономної Радянської Соціалістичної Республіки Крим Декларацію про державний суверенітет Криму. Декларація про визнання Криму частиною України заявляє про верховенство, незалежність, єдність і неподільність Кримської АРСР. 7 вересня 1991 р. Голова Верховної Ради України Л. Кравчук видав розпорядження «Про порядок передислокації військових формувань та військових навчальних закладів на території України та за її межами».

9 вересня 1991 р. для захисту споживчого ринку в Республіці Верховна Рада України прийняла постанову про обіг на території держави з 1 січня 1992

року купонів багаторазового використання для роздрібних платежів за товари роздрібною торгівлі. 12 вересня 1991 р. Верховна Рада України прийняла документ про «Правонаступництво України», згідно з яким вищим органом влади України стала Верховна Рада України, що утворилася з Верховної Ради Української РСР. До прийняття нової Конституції Основний закон Української РСР продовжує діяти. Радянські кордони на момент прийняття Декларації про державний суверенітет України (16 липня 1990 р.) визнаються державними кордонами України. Україна підтвердила свої зобов'язання за міжнародними угодами. На той час радянські громадяни, що були постійними жителями України, стали громадянами України [8, 552].

Голова Верховної Ради України Л. Кравчук прийняв делегацію на чолі із заступником голови Комітету Європейського Співтовариства із зовнішніх зв'язків Ф. Андерсоном. 17 вересня 1991 р. призначено командувачем Чорноморського флоту адмірала Касатонова. 20 вересня 1991 р. Верховна Рада України створила Службу національної безпеки України. 25 вересня - 1 жовтня 1991 р. відбувся візит Голови Верховної Ради України до Китаю і Сполучених Штатів. Л. Кравчук зустрівся з президентом США Джорджем Бушем у Білому домі у Вашингтоні. Л. Кравчук поінформував Президента США про ситуацію в Україні та процес створення незалежної держави. Кравчук гарантував, що забезпечує демократію, прозорість, і пропонує інвестувати в економіку Республіки. Вирішили продовжувати визначати конкретні сфери можливої співпраці на рівні експертів. Перед Білим домом було понад 5000 демонстрантів, українських американців, які зібралися і вимагали від Президента США визнати Акт про державну незалежність України. 1 жовтня 1991 р. від України на 46-й сесії Генеральної Асамблеї ООН виступив Голова Верховної Ради Кравчук. В Алмати (Казахстан) лідери країн підписали укладений Договір про економічне співтовариство суверенних держав – 12 колишніх республік Радянського Союзу. Вісім з них - Росія, Україна, Білорусь, Узбекистан, Казахстан, Таджикистан, Киргизстан і Туркменістан висловили намір підписати текст угоди до 15 жовтня. 2 жовтня 1991 р. в Казахстані лідери 13

республік зустрічаються в Алмати (окрім представників Литви та Естонії), делегація обговорила пропозицію про входження в ЮНЕСКО та Громадське економічне співтовариство. Українська делегація відвідала зустріч, яку організував заступник голови Верховної Ради України В. Гриньов та прем'єр-міністр В. Фокін [8, 554].

Підписано спільне комюніке, в якому зазначається необхідність досягнення згоди щодо економічного співтовариства суверенних держав. 7 жовтня 1991 р. Президія Верховної Ради України віддала накази про підпорядкування військових частин та підрозділів радянської залізничної сили, урядових сил зв'язку радянського КДБ та радянських сил цивільної оборони, що дислокуються на території України. 8 жовтня 1991 р. Верховна Рада України прийняла закон "Про громадянство України". 11 жовтня 1991 р. Верховна Рада України прийняла концепцію національної оборони та будівництва новостворених Українських сил національної оборони. 17 жовтня 1991 р. Президія Верховної Ради України вирішила не підписувати договір про економічну співдружність між колишніми радянськими республіками. 21-22 жовтня 1991 р. відбулася зустріч керівників морських портів України у Скадовському порту. 15 морських портів України, що змінили юрисдикцію, переходили у власність України. Вирішили якнайшвидше зареєструвати порти у фонді Національної власності республіки та створити асоціацію морських портів. 22 жовтня 1991 р. призначений командувач Українською прикордонною армією генерал-лейтенант В. Губенко. 23 жовтня 1991 р. Верховна Рада України зробила заяву, що Україна є правонаступницею Радянського Союзу і вона володіє часткою радянських боргів та іноземних активів і наполягає на розподілі всіх резервів Радянського Союзу. 24 жовтня 1991 р. Верховна Рада України прийняла декларацію про майбутню відмову від ядерної зброї України і заявила, що розміщення ядерної зброї на українській території є тимчасовим. Ця подія створила правову базу та механізм ліквідації ядерної зброї. 26 листопада 1991 р. відбулося перше засідання Конституційного комітету, що відновило конституційний процес в Україні. 1 грудня 1991 р. для підтвердження Акту було проведено

всеукраїнський референдум, щоб проголосити незалежність України остаточно. Підтвердили український Акт про незалежність 90,32% громадян, які брали участь у референдумі [3]. Водночас відбулися і вибори Президента України. Л. Кравчук був обраний Президентом України, бо виборці, які брали участь у голосуванні, віддали йому 61,59% голосів. 2 грудня 1991 р. незалежність України визнана Канадою та Польщею. Тоді ж у Брюсселі міністри закордонних справ держав-членів ЄС привітали демократичний референдум та чесні вибори в Україні і обрання незалежного президента України. Було схвалено відкриття Посольства України в Брюсселі та Європейської комісії – у Києві. Україна стала правонаступницею "Торгівельно-комерційної угоди". 4 грудня 1991 р. Україна разом з іншими державами, колишніми республіками Радянського Союзу, підписала "Договір про правонаступництво державного зовнішнього боргу Радянського Союзу".

5 грудня 1991 р. Верховна Рада України, провела урочисте засідання. Була зачитана присяга Президента України та проголошені програмні настанови його політики. Тоді тільки зароджувалися інавгураційні традиції – що і як робити вигадували і перші народні депутати, і перший президент незалежної України.

Були присутні лише два послы (Польщі та Канади). Вже на першій інавгурації започаткували традицію, коли президент присягає, поклавши руку на Конституцію та Пересопницьке Євангеліє. Оскільки Конституцію України прийняли значно пізніше – у 1996 році – на тій інавгурації використовували конституцію Української Радянської Соціалістичної Республіки. Також з атрибутів влади був Акт проголошення незалежності України. Урочистості відбувалися без виконання державного гімну, оскільки депутати тоді ще не ухвалили його редакцію. Тому замість гімну хор ім. Григорія Верьовки виконав молитву «Боже великий, єдиний». З урочистою промовою виступив Олесь Терентійович Гончар. Кравчук спостерігав потім як у залі багато народних депутатів витирали сльози, розчулившись від історичної миті [10].

Не обійшлося й без курйозів. Оскільки інаугурація відбувалася вперше, то ще не були відшліфовані різні організаційні тонкощі процедури. Кравчуку не встановили крісло президента в залі Верховної Ради, тому після складання присяги йому довелося сісти на місце Голови парламенту. До того ж Леонід Кравчук сам собі одягав нагрудний знак. Новообраний президент та парламент були максимально налаштовані на роботу, тому не було навіть святкового фуршету.

Головою Верховної Ради України був обраний Плющ. Верховна Рада України затвердила звернення «До парламентів і народів світу», яким проголосила свої основні внутрішні та зовнішні принципи політики. 6 грудня 1991 р. Верховна Рада України прийняла "Закон про національну оборону України" (закладав основу української оборонної організації та державної влади, посилював обов'язки підприємств, установ, організацій та посадових осіб в сфері оборони), "Про Збройні сили України", та прийняла новий текст військової присяги. Міністр оборони К. Морозов прийняв присягу першим. 7 - 8 грудня 1991 р. відбулася зустріч в Біловезькій пущі поблизу Бреста, де були Президент України Леонід Кравчук, президент Росії Борис Єльцин та Голова Верховної Ради Білорусі Станіслав Шушкевич [20].

10 грудня 1991 р. Верховна Рада України схвалила 288 голосами (з застереженнями) угоду про створення Співдружності Незалежних Держав. 12 грудня 1991 р. Президент України створив Державний митний комітет України. Головою комітету був призначений О. Коваль. 12 грудня 1991 р. прийнято рішення Президента України забезпечити національний потенціал, військову готовність, особисту дисципліну та підтримку громадського порядку. На цій основі забезпечувався процес реформування контрольованих груп армій Київського, Одеського, Прикарпатського військового округу, військ Чорноморського флоту, інших військових формувань, розташованих на українській території. Наказано сформувати стратегічну стримуючу силу – українські Збройні сили. Президент України Кравчук зустрівся з командуючими підрозділів, дислокованих в регіонах, флоту та інших формувань в Україні. Обговорювали питання створення національних Збройних сил відповідно до закону. Президент

України Кравчук вступає на посаду Головнокомандувача Збройних Сил України. 12 грудня 1991 р. Президент України на базі Міністерства народної освіти України та Міністерства вищої освіти України утворив Міністерство освіти України. П. Таланчука було призначено міністром освіти України. 13 грудня 1991 р. Президентську Адміністрацію було створено відповідно до Указу Президента України та визначено її структуру. 20 грудня 1991 р. Україна заперечує трансформацію Співдружності Незалежних Держав у повноцінну державу, що має власні повноваження та управлінські структури. Україна зазначає свій правовий статус як незалежної країни – суб'єкта міжнародного права. Суперечливі позиції Україна прийняла рішення тлумачити із застосуванням норм міжнародного права і шляхом переговорів [7].

Україна залишає за собою право припинити свою участь в угоді або окремих її статтях. Україна гарантує дотримання міжнародних зобов'язань, що передбачені договорами колишнього Радянського Союзу. 21 грудня 1991 р. в Алмати (Казахстан) на зустрічі лідерів 11 колишніх союзних республік Україна підписала Протокол до Угоди про створення Співдружності Незалежних Держав, який передбачав розширення складу СНД. Прийнято Декларацію, Рішення Ради Глав держав співдружності і Угоду про конституційні інститути СНД. Керівники Білорусі, Казахстану, Росії та України підписали також Угоду «Про спільні заходи щодо ядерної зброї». 3 січня 1992 р. війська, розташовані в Україні, почали переведення у підпорядкування Президента України та Міністерства оборони, та приведення солдатів до присяги на вірність українському народові.

У той час як балтійські держави попросили радянську армію вийти та створили власні збройні сили з нуля, українці не могли зробити те саме: величезна армія, чисельність якої налічувала 800 тисяч офіцерів і солдатів, не пішла б із власної волі. Їм не було куди йти, оскільки Росія вже мала проблеми з розміщенням сотень тисяч військовослужбовців, які поверталися з країн Центральної та Східної Європи. Колишні члени соціалістичного табору залишали сферу впливу Москви, щоб стати повністю незалежними [31, 416].

Підпорядкування Україною 800-тисячних сухопутних військ завершилося навесні 1992 року. Офіцерам надавався вибір: присягнути на вірність Україні й залишитися на службі або переїхати до Росії чи інших частин колишнього Радянського Союзу. Загалом серед офіцерського корпусу, дислокованого в Україні, налічувалося 75 тисяч етнічних росіян. Близько 10 тисяч офіцерів відмовилися скласти присягу й вийшли на пенсію або були переведені. Військовослужбовці строкової служби, призвані до Радянської армії, повернулися додому. Нові призовники тепер прибували лише з України. У січні 1992 року підрозділи колишнього Чорноморського флоту СРСР також почали складати присягу на вірність Україні. Але перехід флоту в українську юрисдикцію зіткнувся з серйозною проблемою, коли його командувач, адмірал Ігор Касатонов, відмовився приймати присягу на вірність Україні й наказав особовому складу вивести кораблі в море. Це викликало першу серйозну кризу в російсько-українських відносинах у травні 1992 року. У вересні президенти Кравчук та Єльцин домовилися про поділ флоту, щоб уникнути прямого конфлікту між двома державами. Цей процес виявився тривалим. Протягом деякого часу весь флот, що налічував більш ніж 800 кораблів і близько 100 тисяч військовослужбовців, залишався під контролем Москви. 1995 року Росія передала Україні 18 % кораблів флоту, але відмовилася залишати Севастополь. 1997 року між двома державами було підписано низку угод, що передбачали подальшу присутність російського флоту, у тому числі не більш ніж 300 кораблів і 25 тисяч військовослужбовців, у Севастополі до 2017 року. Хоча Україна програла битву за флот, угода відкрила шлях до російсько-українського договору, який би гарантував територіальну цілісність України. Сторони підписали такий договір 1997 року, але російському парламенту знадобилося два роки на його ратифікацію. Після того як цей процес був завершений, здавалося, що Україна нарешті завершила «цивілізоване розлучення» зі своїм російським сусідом та колишнім імперським господарем.

15 січня 1992 р. Президія Верховної Ради України прийняла закон "Про Державний гімн України", затвердила музичну версію державного гімну – музику авторства М. Вербицького, та оголосила його широке впровадження. 28

січня 1992 р. відбулося засідання Верховної Ради України, на якому прийнято закон "Про державний прапор України", затверджений прапор складається з двох прямокутних смужок, розташованих горизонтально: вгорі блакитний, знизу жовтий. Відношення ширини до довжини - 2:3. 30 січня 1992 р. Президент України Кравчук підписав Закон України "Про форми власності на землю", який встановлює земельну власність у таких формах: державна, колективна і приватна, які є рівними. Також 30 січня 1992 р. Національний банк України встановлює курс купонів багаторазового використання до іноземних валют: 1 дол. США-16; 1 німецька марка-10; 1 британський фунт -29; 1 франк-3 купони [8, 568].

6 лютого 1992 р. Верховна Рада України прийняла постанову "Про підсумки роботи делегації Президії Верховної Ради України в Автономній Радянській Соціалістичній Республіці Крим", що мала розподілити владу між українськими державними установами та Автономною Радянською Соціалістичною Республікою Крим. Того ж дня в Донецьку розпочав роботу перший в Україні міжнародний валютний банк. 19 лютого 1992 р. Верховна Рада України прийняла закон "Про державний герб України", він затвердив тризуб як малий державний герб України. 20 лютого 1992 р. Верховна Рада України прийняла постанову "Про День незалежності України". Це було підтверджено святкуванням 24 серпня Дня незалежності України як національного свята. 25 лютого 1992 р. Президент України Кравчук видав указ "Про зміни в системі центральних органів державної виконавчої влади України". Створено 26 міністерств, з'явилися інші посади - Віце-прем'єр-міністр, Міністр Кабінету Міністрів України.

2.2. Економічна криза та спроби її подолання

Але вже весною-літом 1992 р. почуття первісного оптимізму почало випаровуватися. Політичне й економічне становище України виявилось не дуже вражаючим. Унезалежнившись політично, Україна опинилася з дуже обмеженими енергетичними ресурсами. Функціонування її господарства залежало від

поставок російських нафти і газу. Залежність української економіки від російської виявилася майже абсолютною. У січні 1992 р. Росія підвищила ціни на товари масового вжитку, змусивши Україну до такого ж кроку. Розрив всесоюзних економічних зв'язків поглибив кризу у промисловому виробництві [23, 235].

Але ситуація погіршувалася не стільки через зруйнування старих структур, скільки через те, що вони не були замінені новими. Залежність Естонії від зовнішніх російських поставок у 1990-1991 була набагато сильнішою, ніж України, але естонське керівництво зуміло переорієнтувати свою економіку завдяки швидким і рішучим крокам. До того ж сама Росія з 1992 р. теж стала на шлях радикального реформування. На відміну від російських чи естонських лідерів, керівники української держави не виявляли бажання провадити радикальних змін. У промисловості та сільському господарстві продовжував домінувати державний сектор. У результаті восени 1992 р. місячна інфляція перейшла рубіж 50%, тобто стала гіперінфляцією.

Спершу надії на початок реформування пов'язувалися з новим (з жовтня 1992 р.) прем'єр-міністром Леонідою Кучмою, колишнім директором найбільшого військового заводу у СРСР – заводу “Південмаш” у Дніпропетровську. Однак головний наголос в своїй політиці він поставив не на впровадженні елементів вільного ринку, а на відновленні порядку й адміністративної системи управління економікою. Цей курс зазнав провалу навіть після того, як на початку 1993 р. Кучма одержав від Верховної Ради надзвичайні повноваження на найближчі шість місяців для здійснення свого плану. У вересні 1993 йому не залишилося нічого іншого, як піти у відставку. Тоді ж під тиском масового невдоволення, у першу чергу – хвилі шахтарських страйків – Верховна Рада прийняла рішення про дострокові парламентські і президентські вибори.

Поведінка української влади у 1992-1993 рр. ввійде у підручники з економіки як класичний приклад того, як не треба проводити господарські реформи. У 1993 р. рівень інфляції в Україні становив 10 200% і, за оцінкою Світового банку, був найвищим у світі. Навіть після деякої стабілізації у 1994 р. се-

редня зарплата в Україні дорівнювала (в еквівалентному підрахунку) 25-и американським доларам, тоді як у Росії цей самий показник сягав 100 американських доларів [23, 236].

Саме в це момент і виявилася слабкість підпертя справи політичної самостійності економічними аргументами. У грудні 1991 р. багато українських громадян голосувало за самостійність з розрахунку на те, що Україна має кращі шанси вижити як самостійна держава, а не як республіка у складі СРСР. На довшу мету і при умові проведення економічних реформ це відповідало істині. Але коли замість обіцяного благополуччя жителі України одержали погіршення свого матеріального становища, 52% з них, за даними соціологічного опитування, після першого року самостійності уже жаліли за СРСР.

Як і слід було сподіватися, ставлення до нової української держави і її політики сильно різнилося від регіону до регіону. Найбільш національно свідомий “галицький П’ємонт” надавав повну і безумовну підтримку державним реформам. Біда полягала в тому, що як традиційно аграрний регіон з дуже сильними консервативними настроями, Галичина не могла представити всій Україні зразка економічного процвітання. Дещо нижчим, однак все ж таки порівняно досить високим, був рівень підтримки української самостійності у двох інших західноукраїнських регіонах – Волині і Закарпатті. Ситуація в останньому ускладнювалася відродженням тут русинського руху, зокрема того його крила, яке вимагало приєднання Закарпаття до Угорщини, Словаччини чи навіть Росії. Україномовна і теж до значної міри сільська Центральна Україна теж прийняла без більших застережень існування української держави, але ніяк не виявляла своєї відкритої підтримки через загальну політичну апатію свого населення – за винятком хіба що жителів Києва.

Зовсім інакшим було ставлення зрусифікованого населення Сходу і Півдня. Як жителі регіону з високим рівнем індустріалізації вони найбільше відчували на собі вплив економічної кризи, яка, очевидно, найдошкульніше зачіпила великі підприємства. Обмежені й обережні спроби київського уряду у 1992-1993 рр. ввести у дію закон 1989 р. про державний статус української мови, ви-

кликали хвилю аткивізації російськомовного населення, настрашеного наступом “українського націоналізму”. Підтримка української самостійності весною-літом 1994 р., була тут мінімальною, натомість частка її противників коливалася від 30 до 60% населення. Їхні вимоги були спрямовані не на дальше прискорене реформування, а на повернення назад до державного соціалізму і Радянського Союзу.

2.3. Зовнішня політика та «ядерне питання»

Після проголошення Україною незалежності постало питання про подальшу долю потужного ядерного арсеналу, який знаходився на її території. Це питання було одним з ключових для подальшого розвитку молодій українській державі, оскільки США та Росія однозначно бажали бачити Україну без'ядерною державою, і тиснули на неї з метою того домогтися.

Державне керівництво, головним чином через позиції тодішніх президента Леоніда Кравчука та голови СБУ Євгена Марчука, відразу пішло шляхом найменшого спротиву і почало активно декларувати наміри про відмову від ядерної зброї та позбавлення України ядерного статусу [16].

Проти подібного стану справ виступали зокрема політики В'ячеслав Чорновіл, Левко Лук'яненко, Володимир Толубко та військові Вілен Мартиросян, Олександр Скіпальський, Григорій Омельченко тощо.

Так фундаментальні принципи без'ядерності («не приймати, не виробляти і не набувати ядерної зброї») було закладено в Декларації про державний суверенітет України, яка була прийнята Верховною Радою УРСР 16 липня 1990 року. Отже, фактично від самого початку творення української державності почався процес становлення її як без'ядерної держави.

З 1992 року в Україну почали направлятися делегації з Вашингтону і Москви. Американці пропонували знищити весь ядерний арсенал, а росіяни просили передати всю ядерну зброю Росії.

Всі тактичні ядерні боєприпаси були оперативно переміщені на російські заводи для знищення ще в першій половині 1992 року, і останній ешелон при-

був до Росії на початку травня, на 25 днів раніше запланованої дати. Після цього до Росії мала бути переміщена і стратегічна зброя через приєднання України до радянсько-американського Договору про скорочення і обмеження стратегічних наступальних озброєнь.

7 травня 1992 року тодішній президент України Леонід Кравчук відіслав у США листа, в якому значилось: «Україна забезпечить знищення всієї ядерної зброї, включаючи стратегічну наступальну зброю, розміщену на її території».

Водночас прем'єр-міністр України Леонід Кучма у промові, виголошеній у Верховній Раді 1993 року, відстоював збереження в Україні найефективнішої і найпотужнішої складової українського ядерного потенціалу — 46 твердопаливних МБР СС-24 (460 ядерних боєголовок), які могли зберігатися дуже довго. США, зрозуміло, піклувалися про свою безпеку, бо саме частина українських МБР була націлена на об'єкти в Америці.

1992 року з ініціативи Вашингтону в Києві була проведена серія тристоронніх дослідницьких зустрічей: Україна, Росія і США. В ході обговорень американці запропонували розглянути можливість оплати процесу ядерного роззброєння України, а також певну компенсацію для Росії.

Масандрівськими угодами від 3 вересня 1993 року передбачалися шляхи та основні принципи утилізації ядерної зброї, розташованої на території України, а також порядок здійснення гарантійного та авторського нагляду за експлуатацією стратегічних ракетних комплексів, розташованих на територіях України та Російської Федерації [14, 172–173].

16 листопада 1994 року Україна приєдналася до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї від 1 липня 1968 року. Цими діями було затверджено, що Україна є власником всієї ядерної зброї, яку отримала у спадок від СРСР та має наміри повністю її позбутися, використовуючи надалі атомну енергію винятково у мирних цілях. В обмін на це найбільші ядерні держави повинні були гарантувати Україні безпеку та виключення будь-яких форм агресії чи тиску.

Зважаючи на приєднання до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї та зобов'язання України ліквідувати всю ядерну зброю на її території, 5 грудня 1994 року між Україною, Російською Федерацією, Великою Британією та Сполученими Штатами Америки було підписано Будапештський меморандум, за яким раніше перераховані держави-учасниці мали поважати незалежність, суверенітет та існуючі кордони України, утримуватися від будь-яких проявів агресії щодо України, в тому числі і від економічного тиску. 2 червня 1996 р. Україна офіційно втратила ядерний статус.

Україна поклала край міжнародній ізоляції, у якій вона опинилася, відмовляючись приєднатися до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї. Незабаром країна стала третім за величиною одержувачем американської допомоги після Ізраїлю та Єгипту [31, 419].

У червні 1994 року український уряд підписав угоду про співпрацю з Європейським Союзом (ЄС), першу подібну угоду, що її ЄС запропонував пострадянській державі. Того ж року Україна стала першою країною серед членів і асоційованих членів Співдружності Незалежних Держав, яка приєдналася до угоди про Партнерство заради миру з Організацією Північноатлантичного договору (НАТО). Західний військовий альянс, який був заснований 1949 року на початку «холодної війни», щоб захистити Західну Європу від Радянського Союзу, тепер переосмислював свою місію. НАТО почала будувати інституційні мости з колишніми супротивниками в Східній Європі, в тому числі й Росією, яка підписала угоду за кілька місяців після України. 1997 року Україна поглибила свою співпрацю з альянсом, підписавши Хартію про особливе партнерство й відкривши інформаційний центр НАТО в Києві. [31, 420] 1998 року стала діяти Угода про співпрацю з Європейським Союзом, підписана 1994 р.

В 1999 році 8 літаків «Ту-160» та 3 літаки «Ту-95МС» Україна обміняла за борг Росії за газ. Потім було знищено ще 9 літаків «Ту-160» та 21 літак «Ту-95МС», ще по одному зразку літаків зазначеного типу залишилось у музеї дальньої авіації міста Полтава.

Такі складні й коштовні операції були, по суті, проведені в Україні до 2000 року з усіма 176 ШПУ і МБР. За загальними оцінками, видатки на це для США становили близько одного мільярда доларів. Однак дії України не наслідували інші держави. Більше того, у світі з'явилися нові ядерні держави.

2.4. Дострокові президентські вибори

Як і багато інших країн пострадянського простору, на початку 1990-х Україна пережила велику політичну кризу, спричинену економічним спадом і соціальним розшаруванням, що зосередилася на відносинах між президентом і парламентом — інституціях, створених під час політичних потрясінь в останні роки існування Радянського Союзу. Росія розв'язала цей конфлікт у вересні 1993 року, коли президент Єльцин наказав танкам відкрити вогонь по будівлі російського парламенту й російська влада заарештувала віце-президента Росії та голову парламенту, звинувативши їх у підбурюванні до перевороту проти президента. Радники Єльцина переписали конституцію, обмеживши роль парламенту й перетворивши його скоріше на дискусійний клуб, ніж на активного гравця на російській політичній сцені. 7 червня 1993 р. розпочався необмежений страйк шахтарів з Донецького басейну як частини хронічної економічної кризи. На хвилі страйків 19 червня 1993-го в Донецьку відбувся Установчий з'їзд Комуністичної партії України, у жовтні того ж року вона була зареєстрована. Її заборона була тимчасовою через підозри в підтримці серпневого державного перевороту. Однак Конституційний суд України визнав, що Комуністична партія України, яка була зареєстрована 22 липня 1991-го, нічого спільного з серпневими подіями в СРСР не має та ніколи не була наступником КПРС і КПУ РС. 27 грудня 2001 р. Конституційний Суд України визнав заборону комуністичної партії неконституційними діями.

17 червня 1993 р. парламент прийняв рішення провести 26 вересня 1993-го консультативний референдум про висловлення недовіри президенту і до парламенту. Однак 24 вересня референдум був скасований. Верховна Рада Укра-

їни вирішила провести дострокові вибори до парламенту 27 березня 1994 р. і президента — 26 червня 1994-го.

Вибори до Верховної Ради у 1994 р. створювали враження, що Схід і Захід України за перші три роки самостійності не тільки не наблизилися один до одного, а, навпаки, все більше дрейфують у різні сторони. Лавиноподібний характер економічної кризи породив прогноз про неминучість в Україні громадянської війни між українцями і росіянами, комуністами і націоналістами, Сходом і Заходом. З такою оцінкою виступило наприкінці 1993 р. ЦРУ [23, 241]. Згідно інших прогнозів, Україна мала неминуче послідувати за Білорусією, яка після вибору влітку 1994 р. президента Александра Лукашенка пішла на відновлення союзу з Росією. Україна вирішила конфлікт, що виник між президентом та парламентом, шляхом компромісу. Президент Кравчук погодився оголосити дострокові президентські вибори. Використовувалася система абсолютної більшості. У разі відсутності кандидата, що набрав абсолютну більшість від числа тих, що взяли участь у виборах, передбачався 2-й тур, у якому змагалися двоє, що набрали найбільше голосів. У 2-му турі для перемоги теж була потрібна абсолютна більшість; у разі її відсутності (що було цілком можливо, завдяки голосам проти обох) виборча кампанія мала б починатися з початку, але такої проблеми не виникло. Президентські вибори 1994 р. стали першими, що продемонстрували розподіл країни на «Схід» і «Захід». Якщо порівняти ці результати з результатами виборів президента в 2004 р., можна помітити, що за Леоніда Кравчука проголосували регіони, які згодом підтримали Віктора Ющенка. Регіони ж, які підтримали Леоніда Кучму, згодом проголосували за Віктора Януковича. Тільки Сумська, Чернігівська, Полтавська та Кіровоградська області стали винятком. Перемога Леоніда Кучми на президентських виборах літом 1994 р. посилювала вірогідність білоруського сценарію. Його передвиборна програма містила постулати співробітництва й економічного союзу з Росією та надання російській мові статусу офіційної. Зі свого боку, Москва ясно давала зрозуміти, що її вдовільняв би прихід Кучми до влади. Застрашене передвиборними заявами Кучми, практично все україномовне насе-

лення України голосувало за Кравчука, хто – з ширих переконань, хто – як за “менше зло”. Російськомовні південні і східні області підтримали Кучму, забезпечивши йому перемогу у другому турі президентських виборів 10 липня 1994 р. (Кучма одержав 52%, а Кравчук – 45% голосів).

Інавгурація другого Президента України Леоніда Кучми відбулася 19 липня 1994 року. Вона була доволі скромною – до зали Верховної Ради Леонід Данилович зайшов через бокові двері без почесної варти, без першої леді і без особливих почесностей під час присяги. Прикрасою церемонії став військовий оркестр, який зіграв гімн України, який тоді ще не мав слів [18].

На інавгурації були присутні 14 офіційних делегацій іноземних держав. Зал і кулуари Верховної Ради були вщерть заповнені. Жодного вільного місця не було. Леонід Данилович, як і його попередник на посаді, присягав на Пересопницькому Євангелії, адже Конституцію незалежної України ще не ухвалили. Однак, на відміну від Кравчука, прихід на головну посаду країни Кучма відсвяткував – влаштував прийом у Маріїнському палаці, куди вирушив одразу після Верховної Ради.

Традиційної булави й інших символів влади Леоніду Даниловичу ніхто не вручав. Але тоді з’явилася інша – неписана – традиція. Попередній президент Кравчук прийшов символічно передати владу своєму наступникові, Леоніду Кучмі, колишньому прем’єр-міністру й колишньому директору найбільшого в Європі ракетного заводу. Щоправда, для участі в урочистостях, які відбувалися в Маріїнському палаці, Кравчук прибув із запізненням на 20 хвилин.

Проте всі відзначали надзвичайно важливий момент – спокійну, мирну передачу влади від одного президента до іншого. Кучма і Кравчук перед Маріїнським палацом стояли, мирно розмовляли. Всім дуже подобалося, що після доволі слизького виборчого протистояння, вони нормально розмовляли, і передача влади відбулася мирним шляхом.

РОЗДІЛ 3

РЕФОРМАТОРСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ЛЕОНІДА КУЧМИ

3.1. Проблема кримського сепаратизму

З кінця 1991 року Крим став автономною республікою у складі незалежної України. Відсутність сформованого законодавчого поля, наявність великої кількості прихильників проросійських поглядів, економічний крах початку 90-х років та боротьба за владу між місцевими та загальнодержавними елітами створили умови для політичної кризи в Криму.

5 травня 1992 Верховна Рада Криму проголосила «Акт про державну самостійність Криму», який спочатку передбачалося винести на всекримський референдум. Також того дня була ухвалена постанова щодо звернення до Президента і Верховної Ради України щодо укладення двостороннього договору між Республікою Крим і Україною. Наступного дня, 6 травня 1992, Верховна Рада Криму прийняла Конституцію, згідно з якою Крим проголошувався суверенною державою у складі України [8, 577]. В ході наступних переговорів центральної влади та влади Криму вони домовилися розмежувати повноваження місцевої та державної влади та внести зміни до прийнятої Конституції Криму, що пом'якшили її категоричний тон. На основі домовленостей 29 квітня Верховна Рада України прийняла закон «Про розмежування повноважень між органами державної влади Криму та України». Економічний крах 1992—1993 років та викликане їм зубожіння населення посилили реваншистські настрої на півострові. В січні 1994 року в Криму пройшли вибори до Верховної Ради та вибори президента Криму. Перемогу одержали політичні сили сепаратистського проросійського толку. Президентом був обраний Юрій Мешков з результатом 72,9 % голосів.

Новообрана влада Криму пішла на загострення конфлікту. Була відновлена первісна редакція Конституції 1992 року. У відповідь на це указом президента України Леоніда Кравчука всі силові органи Криму переводились у пряме

підпорядкування центральній владі. Втрата контролю над силовими органами стала однією з головних причин поразки сепаратистського руху.

Хоча Мешков використовував пряму проросійську риторичку («аж до входу Криму у склад Росії»), позицією президента Росії Єльцина було недопущення зміни кордонів держав. До того ж між Мешковим та Верховною Радою Криму розпочалося протистояння. Мешков видав наказ про розпуск Ради, який Рада не визнала. Користуючись гострим конфліктом між президентом та Верховною Радою Криму, 17 березня 1995 Верховна Рада України відмінила дію Конституції Криму 1992 року разом з посадою президента. Указом Леоніда Кучми від 30 березня 1995 виконавча влада півострова повністю підпорядковувалась центральній владі. Юрій Мешков виїхав до Росії.

Фактично, гостра фаза протистояння центральної та місцевої влади була завершена у 1995 році [26, 92]. Новий статус Криму як автономії у складі України юридично закріпили Конституція України (1996) та Конституція Автономної Республіки Крим (1998).

Крім проросійського сепаратизму на початку 90-х існувала проблема з кримськотатарським рухом. 26-30 червня 1991 в Сімферополі відбувся Курултай кримськотатарського народу, на якому була прийнята «Декларація про державний суверенітет кримськотатарського народу». Декларація вимагала надання Криму суверенітету за етнічною ознакою та створення національної татарської держави. Учасники Курултаю вимагали не визнавати результати референдуму 20 січня 1991 та не створювати в Криму територіальну автономну республіку, де владу буде формувати проста більшість населення, яка була нетатарською. Однак Курултай не зміг добитися скасування результатів референдуму. У наступні роки учасники кримськотатарського руху продовжували підтримувати зміст Декларації про державний суверенітет кримськотатарського народу, але до серйозних активних дій та безладів це не призводило.

До 1994 не було чіткого поділу Чорноморського флоту між Україною і Росією. В умовах політичної кризи з назріваючим кримським сепаратизмом, який підтримували сили з Росії, це призводило до гострих конфліктів, що неод-

норазово могли вилитися у збройні протистояння. Проросійські націоналістичні активісти залякували українських військовослужбовців, а будь-який новий випадок підняття українського прапора на кораблі супроводжувався тиском на його екіпаж з боку проросійських військових. Російські служби навіть намагалися створити незалежну кримську армію, що мала підкорятися президенту Криму Мешкову, а фактично — Росії. В самої Росії сепаратизм в Криму активно підтримували члени Верховної Ради на чолі з Русланом Хасбулатовим. 21 травня 1992 ВР Росії приймає постанову «Про правову оцінку рішень вищих органів державної влади РРФСР щодо зміни статусу Криму, що прийняті у 1954 році», якою відмінялася постанова Президіума ВР РРФСР від 5 лютого 1954 «Про передачу Кримської області зі складу РРФСР у склад Української РСР». В той же час ВР Криму приймає нову Конституцію та проголошує державну самостійність Криму. Разом ці два рішення ВР Росії та ВР Криму відкривали шлях до входження Криму у склад Росії.

Криза пішла на спад у 1994 завдяки введенню великого контингенту української національної гвардії до півострова та завдяки позиції президента Росії Єльцина, який не підтримав направлену на відділення Криму політику (у жовтні 1993 в Росії пройшла політична криза з розстрілом парламенту, та Хасбулатов і його прихильники, які працювали на відділення Криму, були відсторонені від влади).

15 квітня 1994 між Україною та Росією була укладена Угода про поетапне врегулювання проблем Чорноморського флоту, згідно з якою флот України та Росії мав базуватися роздільно. 28 травня 1997 підписана Угода між Україною і Російською Федерацією про статус та умови перебування ЧФ РФ на території України, яка остаточно поділила кораблі флоту, прописала території, які надавалися ЧФ РФ в оренду на 20 років [31, 418]. В ході протистояння за чорноморський флот Росія забрала собі 80 % кораблів, багато з яких були просто вивезені з Чорного моря на інші флоти Росії.

3.2. Приватизація та поява олігархів

Однак з самим Кучмою після перемоги сталася дивовижна метаморфоза. Свою інавгураційну промову він виголосив українською мовою, з якою перед тим мав явні труднощі. Одним із головним пунктів цієї промови стало наголошення у потребі перебороти старий розкол між Східною і Західною Україною. Але найбільшим сюрпризом була програма економічної і соціальної політики, яку Кучма виголосив 11 жовтня 1994 р. у Верховній Раді України [26, 84]. У своєму розумінні економічних реформ він пішов значно далі обіцянок навести порядок адміністративними методами й запропонував стандартну програму радикальних змін. Пакет запропонованих економічних заходів за своєю радикальністю, згідно оцінки західних експертів, не поступався ані програмі польського міністра фінансів Лешека Бальцеровича у 1989 р., ані програмі російського прем'єр-міністра Єгора Гайдара у 1992 р. Кучмі вдалося зібрати навколо команду реформаторів і провести її до влади. Владне оточення Кравчука здало свої посади порівняно легко. У 1996 р. Київ спинив хвилю страйкового руху у Донбасі, збудивши судові справи проти місцевих еліт за незаконні операції з грошима, що призначалися на зарплати шахтарям.

У перші роки незалежності уряд не бажав відмовлятися від власності, а отже, й контролю над промисловими та сільськогосподарськими підприємствами радянської епохи, що вимагали дедалі більше державних субсидій. Коли ж він зрештою вирішив це зробити, то зустрів опозицію у парламенті, здебільшого з боку «червоних директорів», які керували великими підприємствами. 1995 року парламент звільнив від приватизації 6300 державних підприємств. На той час у приватну власність було передано менш ніж третину промислових підприємств. Перший етап приватизації проводився за допомогою ваучерів, виданих для всього населення країни. Від нього виграли здебільшого «червоні директори», які тепер мали активи, але їм бракувало ресурсів для інвестицій. Але приватизація без інвестицій та структурних перетворень не могла оживити українську економіку. Станом на 1999 рік, коли близько до 85 % усіх підприємств перейшло в приватну власність, вони виробляли менш ніж 65 % усієї

промислової продукції. Половина промислових підприємств у країні мала дефіцит. Великі та малі підприємства опинилися в руках управлінців радянської епохи та людей, близьких до уряду. Вони підтримували монополії, стримували конкуренцію і поглиблювали економічну кризу.

Україні потрібні були нові власники та новий клас менеджерів, що оживили б її економіку. Країна отримала і тих, і тих у групі молодих і амбітних бізнесменів, яких ніщо не пов'язувало з радянською плановою економікою і які проклали свій шлях нагору з економічного хаосу часів перебудови та мафіозних війн 1990-х років. Відомі в Україні, як і в Росії, під назвою олігархів, вони з'явилися на другому етапі приватизації, який означав продаж державних активів за частку від їх реальної вартості. Олігархи зайняли кабінети «червоних директорів» за допомогою нових підходів до економіки, а також хабарів та інколи стрілянини. Оскільки військово-промисловий комплекс перебував у різкому спаді, найбагатшим призом 1990-х та початку 2000-х років стала металургійна індустрія.

У той час більш ніж половина промислової продукції в країні вироблялася у чотирьох східних областях: Дніпропетровській, Донецькій, Запорізькій та Луганській, які або були багаті на залізну руду та вугілля, або виробляли головний продукт українського експорту — сталь [31, 425].

До числа нових «людей сталі» належав і лідер донецької групи Рінат Ахметов, який на початку 1990-х років узяв на себе керівництво компанією «Люкс», відомою українським правоохоронцям своїми злочинними зв'язками. У Дніпропетровській області основні металургійні активи поділили двоє місцевих підприємців: Віктор Пінчук, який одружився з дочкою президента Кучми, та Ігор Коломойський, який створив один із перших великих приватних банків в Україні. Інші підприємці одержали менші частини українського приватизаційного пирога. Проте, крім корумпованого й часто злочинного процесу приватизації, «олігархізація» української економіки також збіглася із закінченням економічного спаду. Україна почала нове тисячоліття зі швидкого економіч-

ного зростання, і, на краще чи на гірше, олігархи були важливими фігурами в цій історії успіху.

Більша частина приватизації української промисловості відбувалася під наглядом президента Леоніда Кучми в період з 1994 до 2004 року. Кучма, який і сам був «червоним директором», головував над цим процесом, що в кінцевому підсумку приніс користь олігархам, які забезпечили йому свою економічну й політичну підтримку.

3.3. Прийняття Конституції України

Помітною рисою суспільного життя незалежної України було політичне протистояння Президента Леоніда Кучми та Верховної Ради в особі її Голови Олександра Мороза. Президент прагнув створити сильну виконавчу владу, здатну ефективно працювати в умовах наростаючої економічної кризи. Верховна Рада, лякаючи загрозою диктатури, фактично прагнула зберегти свої повноваження, в тому числі і право втручатися у вирішення конкретних економічних питань, безпосередньо керувати територіями. Вказане протистояння серйозно ускладнювало вирішення першочергових проблем життя держави.

18 травня 1995 року Верховна Рада України більшістю голосів народних депутатів прийняла Закон «Про державну владу і місцеве самоврядування в Україні», однак проект Закону України «Про застосування Закону України „Про державну владу і місцеве самоврядування в Україні“ та зміни Конституції (Основного Закону) України у зв'язку з його прийняттям» не набрав необхідної кваліфікованої більшості (2/3) голосів. Це змусило Президента 31 травня 1995 р. прийняти Указ про проведення опитування громадської думки з питань довіри громадян України Президенту і Верховній Раді [26, 88]. У відповідь на це Верховна Рада наклала на даний Указ вето та запропонувала Президенту до 8 червня 1995 р. подати на розгляд кандидатури до складу Кабінету Міністрів. Такий сценарій подій затягував на тривалий час вирішення життєво важливих

для України конституційних питань. За цих умов Л. Кучма взяв ініціативу у свої руки.

2 червня Президент підтвердив рішення провести опитування. В цей же день відбулась його зустріч із лідерами восьми фракцій, які підтримали ідею підписання Конституційної угоди Президента та Верховної Ради. Автором її концепції виступив депутат Верховної Ради, заступник голови партії «Народний рух України» Олександр Лавринович. Проведення опитування створювало потенційну загрозу розпуску Верховної Ради, рейтинг якої, за даними соціологічних опитувань, на цей час був досить низьким. Водночас це посилювало політичну напругу і опосередковано впливало на економіку, все суспільне життя.

За таких умов Президент України та Голова Верховної Ради «виявили політичну мудрість» та, відмовившись від протистояння, підписали 8 червня 1995 р. Конституційний договір [25, 65]. Фактично, Договір виконав роль альтернативної форми внесення змін до Конституції України, своєрідного механізму імплементації Закону України «Про державну владу і місцеве самоврядування в Україні».

Укладення Договору стало важливим компромісом. Він мав діяти до прийняття нової Конституції України з метою подальшого забезпечення розвитку і успішного завершення конституційного процесу в Україні. Конституційний договір значно зміцнив владу Президента. Ключовий момент — очільники областей не обиралися, а призначалися главою держави, що дало Л. Кучмі контроль над регіонами — найважливіший інструмент управління країною. Втілення в життя положень Конституційного договору створило належну правову базу для діяльності органів виконавчої влади, президентської адміністрації. Значно розширилося коло їхніх повноважень та вплив на економічні й суспільні процеси. Президент України визнавався главою держави і главою виконавчої влади. Він особисто призначав склад Кабінету Міністрів та прем'єр-міністра. Вже 8 червня 1995 р. на посаду прем'єр-міністра України було вису-

нуто Є. Марчука, який тривалий час працював в органах державної безпеки, а з жовтня 1994 р. виконував обов'язки віце-прем'єра [26, 90].

Конституційний договір не вирішував проблему прийняття нової Конституції України. Уже 24 листопада 1995 року Конституційна комісія підтримала пропозицію Президента України й утворила нову робочу групу в складі чотирьох представників Верховної Ради України, чотирьох представників Президента України і двох представників від органів правосуддя для доопрацювання конституційного проекту. Проект, розроблений першою робочою групою і доопрацьований другою робочою групою, був винесений на обговорення Конституційної комісії 12 березня 1996 року і рекомендований до розгляду Верховною Радою України. Вже 20 березня проект Конституції України був поданий на спеціальне засідання парламенту. Співголови Конституційної комісії Л. Кучма та О. Мороз, попри різницю поглядів і оцінок проекту, були одностайні в прагненні якнайшвидшого прийняття Основного Закону.

Вже 2 квітня 1996 року Верховна Рада України винесла питання про проект Конституції України до порядку денного пленарних засідань, а 17 квітня розпочався його розгляд.

4 квітня 1996 року 10 депутатських фракцій (без соціалістів та комуністів) створили міжфракційну депутатську групу з розробки Конституції під керівництвом заступника голови Народного Руху України О. В. Лавриновича. З 5 травня 1996 року — створена на її основі Тимчасова спеціальна комісія з доопрацювання проекту Конституції України, в якій голову, на вимогу комуністів і соціалістів, було замінено з О. Лавриновича народним депутатом України М. Д. Сиротою.

28 травня — 4 червня 1996 року відбулося перше читання проекту, а через два тижні й друге читання. Доопрацьований Тимчасовою спеціальною комісією проект Основного Закону був прийнятий Верховною Радою у першому читанні 4 червня (258 голосів — «за»). При підготовці до другого читання до

проєкту Конституції України Тимчасова спеціальна комісія врахувала близько 6 тис. поправок до зазначеного акта.

Ситуація загострилася 26 червня 1996 року, коли Рада національної безпеки України і Рада регіонів при Президентові України виступили з різким засудженням будь-яких подальших зволікань з прийняттям нової Конституції України, оскільки такі зволікання загострюють соціально-економічну ситуацію в державі [25, 68]. Того ж дня Президент України видав указ про проведення всеукраїнського референдуму 25 вересня 1996 року щодо прийняття нової Конституції України, в основу якої було покладено варіант проєкту Основного Закону в редакції робочої групи від 11 березня 1996 року.

У відповідь на це Верховна Рада України прийняла 27 червня постанову «Про процедуру продовження розгляду проєкту Конституції України у другому читанні», відповідно до положень якої Погоджувальна рада депутатських фракцій і груп визначає нерозглянуті статті конституційного проєкту або їх окремі частини і вносить пропозиції про їх «упереджуючий» розгляд. Парламент розглядає визначені Погоджувальною радою статті та їх окремі частини в редакції, запропонованій Тимчасовою спеціальною комісією, і приймає щодо них рішення згідно з Регламентом. У разі відхилення пропозиції Комісії голосуються альтернативні поправки до цієї пропозиції. В разі відхилення всіх поправок передбачалося вироблення узгоджувальної редакції її тексту з урахуванням поправок, що набрали найбільшу кількість голосів, Узгоджувальні пропозиції мали розроблятися Погоджувальною радою і передаватися до Тимчасової спеціальної комісії для опрацювання та внесення їх на розгляд парламенту.

Було також вирішено вести роботу в режимі одного засідання до прийняття нової Конституції України. 28 червня 1996 року о 9 год 18 хв після 24 годин безперервної роботи Верховна Рада України прийняла і ввела в дію Конституцію України («за» проголосували 315 народних депутатів). Після прийняття Конституції України Президент скасував свій указ про проведення всеукраїнського референдуму.

Одночасно Закон України «Про прийняття Конституції України та введення її в дію» від 28 червня 1996 року засвідчив втрату чинності Конституцією (Основним Законом) України від 20 квітня 1978 року з наступними змінами та доповненнями та Конституційним договором між Верховною Радою України та Президентом України про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні у зв'язку з прийняттям Конституції України [13].

3.4. Аграрна та грошова реформи

З початку 90-х років ХХ ст. в Україні розпочався процес реформування аграрного сектору. А обумовлено це було наступним.

Після Жовтневої революції в нашій країні розпочався процес колективізації, який був перерваний політикою НЕПу. Так, селянам в Україні було передано 92% її земельного фонду. У 1928 р. політика НЕПу була скасована Сталіним, після чого почалася насильницька колективізація, наслідком якої стало масове створення колгоспів і радгоспів. Селянські господарства були ліквідовані, а найпрацездатніша і найздібніша (в т. ч. і найзаможніша) частина селян потрапила до розряду куркулів (тобто експлуататорів) і була репресована.

В наступні десятиліття більшість колгоспів і радгоспів була збитковою. В них впроваджувався позаекономічний примус до праці, відновлювалися деякі феодальні методи експлуатації (за сталінського режиму), відбувалося волюнтаристське витіснення різних форм власності, насамперед, приватної, штучно фабрикувалися дві форми власності – колективна і державна.

Колективна форма власності була в сільському господарстві квазіколективною, одержавленою, управління нею здійснювалося командно-адміністративними методами, впродовж кількох десятиліть через механізм "ножниць цін" (завищених на продукцію промисловості і занижених на сільськогосподарську) весь додатковий і значна частина необхідного продукту у села вилучалися. Внаслідок такого пограбування зросло відчуження сільськогосподарських пра-

цівників від землі та інших засобів виробництва, втрачалися стимули до праці тощо.

Лише у 80-х роках ХХ ст. внаслідок певного дотримання паритету цін на сільськогосподарську продукцію зменшується кількість збиткових колгоспів і радгоспів, зростає їх рентабельність. Так, рівень рентабельності за ці 1980-1990 роки зріс від мінус 0,4 до 19 і 36%. Виробничі фонди в колгоспах за 10 років збільшилися із 94 до 165 млрд. крб.

Сільське господарство України у 80-і роки приблизно віддзеркалює стан розвитку даної сфери в СРСР у той період, проте якісні ґрунти та інші природні чинники у поєднанні з відносно нормальною матеріально-технічною базою сприяли тому, що працівники села виростили в 1990 р. близько 50 млн. т. зерна (в СРСР – 197 млн. т.). Водночас Україна експортувала щороку сільськогосподарської продукції приблизно на 30 млрд. крб. Якби уряд країни міг самостійно розпоряджатися продукцією аграрного сектору, рівень споживання населення республіки був би значно вищий.

Проте, порівняно з досягненням сільського господарства у багатьох розвинених країнах світу аграрний сектор України значно відставав за рівнем продуктивності праці [26, 168]. Узагальнюючим показником нижчої продуктивності праці в сільському господарстві України був такий: якщо один зайнятий в США у цій сфері міг своєю працею забезпечити продуктами харчування близько 130 жителів, то в Україні – 12-13 чоловік. Все це, а також розпад СРСР, вимагало радикальної перебудови аграрного сектору.

На початку 1991 р. в Україні налічувалося 8,5 тис. колгоспів і 2,7 тис. радгоспів. У них було зосереджено 95% ріллі, вони виробляли 75% валової сільськогосподарської продукції. На одне господарство припадало до 4 тис. га сільськогосподарських угідь. Протягом наступних 10 років сільське господарство було відкинуто до рівня 40-50-х років ХХ ст.

Це сталося тому, що капітальні вкладення за цей період скоротилися у 20 разів (у розрахунку на 1 га сільськогосподарських угідь вони становили у 1999р. 15 грн., яких було недостатньо, щоб придбати ручний інвентар), вне-

сення мінеральних добрив скоротилося майже у 7 разів, витрати на охорону земельних угідь – у 25 разів, що призвело до значного погіршення якості земель, надмірно дискримінаційного диспаритету цін (внаслідок чого з сільського господарства за 1991-1998 рр. було вилучено понад 95 млрд. грн.), тотального зuboжіння населення (що катастрофічно знизило попит на сільськогосподарську продукцію), втрати основної частини внутрішнього ринку (через необдуману лібералізацію торгівлі і засилля імпортованих товарів нерідко сумнівної якості), диктату МВФ щодо напрямів аграрної політики (зокрема, цілеспрямованого руйнування колективних господарств і насадження фермерських, хибного курсу на пріоритетність приватної власності).

Аграрні реформи передбачають трансформацію економічної власності, реформу ціноутворення, оподаткування, рентних платежів, заробітної плати тощо, тобто усієї сукупності економічних відносин [25, 167]. У країнах Центральної і Східної Європи аграрні реформи здійснювалися шляхом заснування акціонерних товариств, ваучерних та державних акціонерних товариств, створення індивідуальних фермерських господарств (заснованих на праці господаря і членів його сім'ї, а також на найманій праці), кооперативів та ін. Переважає за таких перетворень колективна форма власності. Так, у Східній Німеччині в середині 90-х років ХХ ст. новостворені селянські господарства (середній розмір ділянок – до 140 га) разом з особистими підсобними господарствами використовували менше 20% сільськогосподарських угідь, нові кооперативи (середній розмір ділянок – приблизно 1500 га), майже 40%, товариства з обмеженою відповідальністю (до 950 га) – менше 25% угідь. У Чехії селянські господарства використовують менше 20% угідь, нові сільськогосподарські кооперативи – майже 50%, господарські товариства – 17%. Винятком з цієї закономірності є Польща (де на селянські господарства припадає майже 75 угідь), Албанія і Румунія.

В Україні аграрна реформа розпочалася в грудні 1990 року. Тоді, ще за радянських часів, Верховна Рада Української РСР ухвалила Постанову "Про земельну реформу", відповідно до якої всі землі було оголошено об'єктом зе-

мельної реформи. А вже в березні 1992 року (усього через 15 місяців) Верховна Рада прийняла нову Постанову "Про прискорення земельної реформи та приватизацію землі", уперше поставивши завдання з приватизації землі. То були цілком логічні і політично виважені кроки нової влади молодої Української держави [26, 170].

Шлях реформування аграрного сектору в Україні, якщо порівнювати із державами Центральної і Східної Європи, був значною мірою унікальний. Наші аграрні перетворення здійснювалися у п'яти напрямках.

Перший – господарська реформа. Вона передбачала перетворення колгоспів і радгоспів на приватно-ринкові структури, збереження цілісності земельних масивів та майнових комплексів великих підприємств, вільний вибір селянами різних форм господарювання.

Другий – земельна реформа. Вона була спрямована на втілення в життя гасла "Земля належить тим, хто на ній працює". Треба було навіки закріпити й надійно захистити права власності селян на землю.

Третій – формування аграрного ринку на місці старої планово-розподільчої системи збуту продукції. Мільйони працівників, спеціалістів та керівників господарств треба навчити ринковим методам ведення господарства, заробляти доходи не в держави, а на вільному ринку, зокрема і зовнішньому.

Четвертий напрям – фінансова стабілізація. Слід належним чином фінансово оздоровити аграрний сектор, зняти з нього непосильний борговий та податковий тягар, відкрити шлях інвестиціям і кредитам, зупинити наростання цінових диспропорцій, безробіття та падіння доходів селян.

П'ятий напрям – соціальний розвиток. Перед нашою державою постала глобальна проблема – перетворити села з трудових додатків колгоспів і радгоспів на самодостатні й самоврядні територіальні громади, створити в них нормальні умови для життя, побуту, праці й відпочинку.

Варто відмітити, що аграрне реформування в Україні було набагато складніше, ніж, наприклад, в Польщі, Чехії, Угорщині чи Словенії. Там переважно збереглися власність селян на землю й засади аграрного ринку, а соціальний

розвиток сіл був набагато вищий. Україна з початку 90-х років опинилася в глибокій економічній кризі.

Перелом в аграрному секторі наступив в Україні тоді, коли почали створюватися господарські структури ринкового типу, здійснюватися приватизація, почав формуватися аграрний ринок. Реальні зрушення в аграрній сфері розпочалися з кінця 90-х років. Досягнуто вищих темпів, ніж були в усі радянські п'ятирічки, крім повоєнної. Це результат появи реального власника, господаря землі, зацікавленого у своїй праці та відповідального за свою діяльність. Цей феномен селянина-господаря вдруге підтвердився на теренах України. За свідченням відомого українського вченого Михайла Туган-Барановського, протягом півстоліття після скасування кріпацтва сільське господарство розвивалося удвічі швидше, ніж за такий самий період кріпаччини. А за наступні 22 роки так званого соціалістичного господарювання на селі (1918-1940 роки) темпи знову впали удвічі.

Отже, завдяки аграрній реформі відбуваються позитивні зрушення в аграрній сфері. Але поки що аграрні перетворення не закінчилися. Тривалість процесу аграрних перетворень об'єктивно потребує послідовності аграрної політики. Нинішнє десятиліття, очевидно, буде продовженням курсу реформ. Тільки за таких умов можна розраховувати на швидкий економічний і соціальний розвиток села.

Формування ринкових відносин в аграрному секторі відбувається на основі земельної реформи. У Постанові Верховної Ради України "Про земельну реформу", прийнятій 15 березня 1991 року, вказано, що земельна реформа – це комплекс правових, економічних, політичних і організаційних заходів, здійснення яких забезпечує удосконалення земельних відносин, перехід до нового земельного ладу [26, 169].

Сутністю аграрних перетворень є зміна власності на селі, що передбачає роздержавлення і приватизацію землі, відродження приватної власності та створення реального плюралізму різних форм власності. Завдання земельних перетворень полягає в перерозподілі земель з одночасним наданням їх у влас-

ність громадян і юридичних осіб з метою створення умов для рівноправного розвитку різних форм господарювання на землі, формування багатуокладної економіки, раціонального використання та охорони земель.

Перетворення земельної власності здійснюється в Україні в 3 етапи:

- 1) роздержавлення і приватизація земель;
- 2) паювання сільськогосподарських угідь, переданих у колективну власність аграрних підприємств;
- 3) реструктуризація сільськогосподарських підприємств у нові організаційно-правові структури.

Роздержавлення і приватизація стали важливими підвалинами реформування всієї системи життя суспільства. Цілями роздержавлення власності виступають, насамперед, відродження економічних відносин між товаровиробниками, підвищення ефективності виробництва, поживлення ділової активності та підприємницької діяльності. Приватизація передбачає дещо іншу мету – забезпечити передачу права власності на державне майно, майно підприємств, інших майнових комплексів на користь фізичних осіб та їх господарських об'єднань у приватну власність.

Монопольне положення держави щодо власності на землю було ліквідовано через приватизацію на 1-му етапі реформування земельних відносин [8, 164]. Приватизація сільськогосподарських угідь здійснювалася двома шляхами. Так, держава започаткувала передачу громадянам у приватну власність сільськогосподарських угідь для ведення особистого селянського господарства та в приватну власність і користування для ведення фермерського господарства із земель запасу та земель резервного фонду. Також держава ініціювала здійснення комплексу заходів з наданням суб'єктам сільськогосподарських підприємств статусу власників земель, що знаходилися в користуванні цих підприємств. Приватизація здійснювалася шляхом безоплатної передачі земель, які знаходилися в державній власності, селянам, а також через створення недержавних сільськогосподарських підприємств.

З 1995 року здійснюється паювання земель, переданих у колективну власність сільськогосподарським підприємства і організаціям. В результаті паювання земель кожному члену колективу і пенсіонеру, який раніше працював у цьому підприємстві і залишається його членом, виданий сертифікат на право на земельну частку (пай), яка може бути об'єктом оренди, успадкування, дарування, міни, застави, купівлі-продажу.

Станом на 01.01.2002 р. 6630,2 тис. селян стали власниками паїв. Середній розмір паю становить 4,2 га і коливається від 1,1-1,5 га в Івано-Франківській, Закарпатській та Чернівецькій областях до 7,5-9,2 га у Запорізькій, Херсонській, Луганській областях.

Аналізуючи стан проведення земельної реформи в Україні, можна відмітити, що створені умови для рівноправного розвитку всіх форм власності, вільного вибору селянами сфери прикладання своєї праці. Дано поштовх для розвитку різних форм господарювання. Починаючи з 1991 р. виконано значний обсяг робіт з реформування земельних відносин.

Інша важлива реформа, що була проведена – грошова. Дискусія щодо концепції грошової реформи тривала від самого 1993 року, який був одним із найбільш економічно складних у новітній історії України. Дефіцит бюджету ніким не міряний, інфляція галопує, соціальна ситуація гіршає і гіршає з кожним кварталом. Тоді сформувалися дуже великі борги по зарплаті, шахтарі сиділи на бруківці перед Кабміном і грюкали касками — страйки загострювали політичну ситуацію. Щоб погасити зарплатні борги і вгамувати політичні пристрасті, треба було знайти кількадесят мільйонів. У такому контексті група економістів і політиків у парламенті висуває концепцію: давайте ми зробимо конфіскаційний обмін карбованців на гривню [21, 190].

Ідея фіскальної грошової реформи означала досить просту річ: «забрати і поділити». Якщо хтось приносить, умовно, 10 000 — тому міняють один до одного, а той, хто має для обміну 50 000, — для нього уже вмикають якісь понижуючі коефіцієнти, тобто зверх певної суми вмикається конфіскаційний механізм.

Отриманий у результаті нерівноцінного обміну ресурс за задумом авторів цієї концепції перекидається на компенсацію бюджетного дефіциту—заборгованості по зарплатах гасять, шахтарі щасливі їдуть додому, на вулиці Грушевського стає тихо. Голова Національного банку України Віктор Ющенко вважав, що це дуже сумнівний сценарій.

Дискусія навколо цієї концепції то активізується, то згасає, і у таких коливаннях навколо невпевненої рівноваги позицій минає майже два роки. Аж раптом Ющенко почав відчувати, що у нього з'явився серйозний партнер — новий прем'єр-міністр Євген Марчук [38, 541]. Євген Кирилович спочатку нічого не говорив, але він так поведився, що жодних слів уже не треба було.

Марчук був прем'єр-міністром з позитивним набором якостей: він умів чути і сприймати різні позиції, вислуховувати різні думки і бути доволі безстороннім у прийнятті рішень. Поза тим, Ющенко визнавав: позиція Нацбанку завжди знаходилася у привілейованому становищі. Проте симпатії прем'єра не були випадковою примхою — вони сформувалися на підставі взаємного розуміння. У Ющенка і Марчука не могло не бути розбіжностей, а потім траплялися і непорозуміння, часом навіть конфлікти, але в той період бачення багатьох проблем і їх розв'язань було спільним. Віктор Андрійович думав, що було дуже добре, що саме Марчук був прем'єр-міністром на етапі підготовки грошової реформи. Вперше вони проговорили годину чи півтори з цього приводу, і у Ющенка склалося відчуття, що Євген Кирилович добре зрозумів рецепт грошової реформи, який пропонував Нацбанк. Вони говорили про те, що грошова реформа у всіх складових її концепції має базуватися на довірі.

І ось Ющенко, користуючись підтримкою прем'єра і тим, що до президента час від часу потрапляв на різні наради, він переконує Леоніда Даниловича, що конфіскаційний принцип реформи Україні категорично не підходить. Треба було переконати президента Кучму, що довіра є потужним економічним чинником. Насправді було досить просто пояснити, як це працює. Негативні приклади з радянського минулого у Леоніда Даниловича були просто перед очима. Досить було їх тільки нагадати і роз'яснити, як фіскальні методи спрацюють у

ринкових умовах. Якщо нова національна валюта буде розвезена по усіх районах і лежатиме у сховищах комерційних банків — довго секретом це бути не може, і всі розуміють, що незабаром треба чекати грошову реформу. А чекати грошову реформу люди будуть з недовірою.

Достатньо було будь-яких чуток, щоб утворився ажіотаж, який хвилиною здатний знести усе. Тільки-но народ почує, що реформа матиме конфіскаційний характер, — усі побіжать до магазинів і зметуть з полиць геть усе, прагнучи отоварити свої гроші. У той момент Україна мала настільки малі товарні запаси, настільки незначні запаси валюти, що будь-яка паніка на ринку зривала і курс, і ціни. Отже, ціни підстрибують вгору, курс летить вниз — за перші три дні у нас інфляція піднімається до 400 %. І ці 400 % — то тільки квіточки, бо спрогнозувати ажіотажний попит і паніку на ринку методами економічного аналізу вкрай складно. У таких умовах інфляція може зростати у геометричній прогресії, усе закінчується колапсом для економіки, і все через те, що чинник недовіри надто великий [21, 192].

Історично ставлення людей до грошової реформи було підозрілим: знову в тебе щось забиратимуть. Усі реформи, які проводив СРСР, проходили з експропріаційними лейтмотивами. І грошова реформа 1947 року, і наступні реформи у 1961 та 1991 роках — усі вони відклалися у пам'яті людей із певним негативом. Завжди у населення щось забирали. Фіскальний характер реформ був ключовою стратегією в часи СРСР. Поза обміном грошей, грошова реформа супроводжувалася сплеском репресивної активності КДБ та міліції. Усе це разом не могло не народжувати недовіри і відповідних песимістичних очікувань. Саме тому через негативний історичний досвід тільки-но людина чує про конфіскаційний характер реформи, вона біжить в обмінний пункт з десятикратною до вчорашнього дня потребою в іноземній валюті чи поспішає у магазин за сіллю, милом, цукром та крупою, — створюється ажіотаж, і всі ціни та курси різко підвищуються. Гіперінфляція виникає не через емісію, а через недовіру людей до держави та її дій, ціни ростуть не з монетарної причини, а через брак довіри.

Ющенку вдалося переконати президента у двох речах, які дозволили знівелювати цей чинник недовіри. Річ перша: необхідно розпочати грошову реформу з відкритого оголошення про початок її проведення [42, 711]. Подібного у радянській практиці не було. Зазвичай усі реформи оголошували зненацька: напередодні пізно ввечері оголошують грошову реформу по телебаченню, вранці газета «Правда» виходить, а магазини й ощадкаса відразу приймають гроші на нових умовах.

Так було і в 1991 році, коли останній радянський уряд Валентина Павлова провів конфіскаційну грошову реформу, міняючи старі купюри великих номіналів на нові. Реформу оголосили несподівано у програмі «Час» уже по дев'ятій увечері, на весь обмін відвели три дні, а хто не встиг поміняти свої рублі — той не встиг. Реформа стала однією з причин, чому довіра до радянського уряду впала, а сам СРСР незабаром розвалився. Грошову реформу Павлова тоді ще добре пам'ятали, дехто і через п'ять років зберігав сторубльовки, які так і не зміг обміняти. Ющенко переконав Кучму, що зненацька нічого робити не треба, бо від того «зненацька» буде втрачено контроль над цінами. Це буде соціальна революція і повний економічний колапс. Треба оголосити про проведення реформи заздалегідь. По-друге, треба наголосити на нефіскальному характері реформи і за той тиждень переконати, що не має значення, в Україні ви чи поза її кордонами: де б ви не були і скільки б грошей не мали — ми поміняємо вам усе, що ви принесете. У необхідності і правильності цих двох кроків Віктору Андрійовичу вдалося переконати спочатку прем'єра, а потім — президента. Але їхні опоненти в Адміністрації Президента та у Верховній Раді прагнули зробити ведмежу послугу і владі, і президенту, і людям: обмежити обмін двома тижнями, щоб якусь частину купонних коштів завдяки цьому не обміняти, а зарахувати в актив уряду, і хай уряд видає з тих коштів заборгованості по зарплатах. Це руйнувало довіру і до реформи, і до дій держави, і до нових грошей. У Національного банку була зовсім інша концепція. Для Нацбанку усі гроші були рівні. Зараз це має вигляд якоїсь дрібниці, але у таких дрібницях відображалася уся філософія реформи. Коли у дискусіях політики підійшли до питання про

термін обміну купонів на гривні, сторона, яка ратувала за фіскальний режим, весь час наполягала: давайте два тижні дамо на проведення реформи, і після того не будемо приймати більше. Дискусія була фантастично важкою. Ющенко цього не розумів: чому держава поспішає так некоректно відмовитися від своїх казначейських зобов'язань, які вона випустила рік чи два тому? Голова НБУ описував наступну ситуацію: хтось там через рік знайшов у себе вдома 100 000 купонів і приносить до Національного банку. Як НБУ має вчинити? Це ж не фальшиві гроші, це офіційні державні зобов'язання. Це справжні гроші, які людина заробила руками і головою. Чого б Національний банк мав відмовлятися від своїх зобов'язань? Таким був контекст розмови із президентом, яка все вирішила. Одного разу Ющенко прийшов до Леоніда Даниловича, шукаючи підтримки для своєї концепції грошової реформи. Того дня він розповів президенту історію, як у США обмінювали навіть через 50 років ті долари, які були випущені чи то у 1912-му, чи то у 1916 році. Ющенко казав: «Леоніде Даниловичу, ви уявляєте, яка це моральна держава, яка гідна влада?! Якщо існують зобов'язання американської держави — вони приймаються до виконання навіть і через півстоліття! Ми мали б чинити у подібний спосіб і тим показати: не спішіть в обмінні пункти, не поспішайте у магазини, не треба летіти догори дригом наввипередки, щоб якнайшвидше позбутись тих купонів: ми виконаємо наші зобов'язання, ми їх приймемо, коли вам буде зручно. Навіть через рік, через два, через п'ять!» [21, 194–195]

Саме через такі аргументи Голова Нацбанку отримав право провести реформу за нефіскальним сценарієм, а сам термін обміну купонів був згодом продовжений з двох тижнів до кількох років. Для Віктора Андрійовича це було принципове питання: показати, наскільки серйозно держава підходить до виконання своїх обов'язків, наскільки вона поважає свої гроші, а ще більше — шанує гідність своїх громадян. Отже, питання концепції грошової реформи видавалося остаточно вирішеним: Ющенко мав підтримку президента і повне розуміння із прем'єр-міністром щодо змісту реформи, характеру та темпів її проведення.

Раптом за три місяці до початку реформи, наприкінці травня 1996 року Марчука відправляють у відставку. Причини відставки згодом обросли фольклорними дотепами на зразок «за створення власного політичного іміджу». На зміну Марчуку приходить Назаренко. За кілька тижнів до початку грошової реформи у Кабінеті Міністрів відбувається майже секретна нарада. На тій нараді Голова Національного банку доповідає новому прем'єру концепцію грошової реформи та стан її підготовки. І на тій нараді несподівано знову звучать аргументи на користь конфіскаційного сценарію: як зрозумів Ющенко з дискусії, новий прем'єр-міністр мав прихильність саме до такого варіанта реформи. Але на тому етапі змінити щось у попередньому рішенні було досить складно: доктрина грошової реформи не формується за один день, і змінити її в один момент неможливо, за кожним таким рішенням — сотні документів, тисячі сторінок різноманітних регламентів. Формально такі важливі рішення приймають дві людини: президент і прем'єр. Але позиція президента є вирішальною. Погляди Леоніда Даниловича щодо концепції реформи були незмінними [37, 545].

Тема введення в обіг національної валюти домінувала з самого першого року української Незалежності. Дехто навіть і в Нацбанку тоді мав переконання, що Україна буде однією з перших країн колишнього СРСР, яка запровадить нові національні гроші. Багатьом тоді видавалося, що запровадження національних грошей саме по собі допоможе вирішити більшість економічних проблем того періоду. Введення гривні сприймалося як одне з «гарячих» питань тодішнього порядку денного. Із ним дуже поспішали. Дизайн національних грошей почали розробляти ще у квітні 1991 року — за три місяці до офіційного проголошення Незалежності України. Перші гроші, що були надруковані у Канаді, приїхали в Україну у жовтні 1992 року. Ті гроші пролежали у сховищі майже чотири роки — чекали слушного моменту. З точки зору звичайної людини, випустити валюту не повинно бути складно. Комусь могло видаватися, що Національний банк дарма зволікає із грошовою реформою. Проте до того, як випустити в обіг гривню, Національний банк мав розв'язати три ні з чим не порівнювані за масштабом задачі:

- 1) зупинити інфляцію, що означало запровадити більш жорстку бюджетну політику і вийти на поміркований дефіцит національного бюджету (приблизно 3 % від ВВП). Емісію грошей на покриття бюджетного дефіциту треба було замінити емісією цінних паперів уряду України. А окрім того, треба було сформувати фондовий ринок, відмовитися від практики державних закупок зерна, переглянути практику бюджетної підтримки окремих галузей економіки, вирішити нові задачі, які виникли у соціальній і пенсійній політиці;
- 2) збудувати нову, сучасну платіжну систему, яка б у декілька разів прискорила обіг грошей і платіжних документів, а окрім цього — сформувати національний валютний ринок, створити валютну біржу, перевести банківський облік на світові стандарти, створити систему банківського нагляду;
- 3) створити власне виробництво банкнот і монет.

І все це треба було робити одночасно і досить швидко, протягом кількох фінансових років. Але ніхто в Україні не мав готових рецептів швидкого вирішення цих задач. Для кожної задачі треба було знаходити свої оригінальні рішення.

Інфляційний пік у 10 256 % було знівельовано за неповних чотири роки й отримано рівень інфляції 10 % річних [23, 242]. Із розбудовою нової електронної платіжної системи так само, як і з питаннями валютного регулювання, впоралися протягом 1993 року. Першу гривню надрукували менш ніж через півтора року, як був закладений український Банкнотно-монетний двір. Створення Банкнотно-монетного двору — це найбільш наочний приклад, скільки всього треба було починати від фундаменту. В Україні не було навіть спеціалістів, які знаються на друкуванні грошей чи карбуванні монет. Перший досвід карбування монети в Україні був досить сумним. Для карбування монет рішенням парламенту й уряду була виділена частина потужностей одного з луганських заводів. Він спеціалізувався на виробництві патронів для стрілецької зброї. Національний банк ще до призначення головою його Правління Ющенка закупив належне обладнання і технології та передав цьому підприємству. Зону карбування монет обнесли огорожею з колючим дротом і запустили виробництво.

Згодом заступник Ющенко — Руслан Васильович Арешкович — поїхав у відрядження до Луганська. Він повернувся з відрядження і був дуже роздратований побаченим. Того разу він пройшов із чимсь металевим у кишені крізь рамку металодетектора на вході до виробництва. Коли з'ясувалося, що рамка не працює, дістали ручний детектор, але той теж не діяв. Отже, система безпеки не працювала. Готову продукцію там зберігали у непристосованих приміщеннях. Для зберігання готових монет там використовували старе радянське бомбосховище. Але одного разу там прорвало трубу, і все бомбосховище залило водою. Будь-які гроші — і банкноти, і монети — воду не люблять, і копійки швидко втратили товарний вигляд. Досить велику кількість монет тоді треба було утилізувати, бо в такому вигляді випускати їх в обіг було неможливо. Безумовно, подібні ситуації працювали як аргументи на користь швидшої заміни тимчасових рішень постійними.

Рішення про розбудову монетного двору було прийнято ще восени 1991 року. Саме тоді Нацбанк отримав від Верховної Ради та Кабінету Міністрів усі необхідні важелі для вирішення цього питання [8, 588]. Від того моменту розбудова цієї інституції була виключно внутрішньою компетенцією Правління. Банкотно-монетний двір створювали на базі одного з майданчиків, який був задіяний у програмі демілітаризації — колишній завод «Алмаз», один з підрозділів «Арсеналу». У ті роки в країні майже нічого не будувалося, і в тих реаліях на капітальне будівництво витрачалися астрономічні суми. Через це у Верховній Раді час від часу обурювалися, бо виходило, що один Національний банк будує більше, ніж уся країна. Але коли розпочався випуск банкнот та цінних паперів на власних потужностях, вдалося дуже швидко зекономити значно більші суми. Коли ж в Україну прийшли міжнародні замовлення і Нацбанк почав випускати гроші та цінні папери для інших країн — Банкотно-монетний двір почав не тільки заощаджувати, але й якусь вигоду від міжнародних замовлень давати. Далеко не всі держави світу мають власне виробництво грошей. Деякі невеликі за населенням країни замовляють гроші на банкнотних фабриках інших країн. Проте обслуговування банкнотами, монетами, бланками цінних па-

перів для майже п'ятдесятимільйонної на той час країни — це ціла економіка виходить. Спочатку Україна теж замовляла друкування гривні у Канаді та Великій Британії. Проте за підрахунками експертів виходило, що власне виробництво організувати дешевше, ніж витратитися десятиліттями на закордонні замовлення. Крім того, виробництво грошей є ознакою державності. Гарні гроші — то було пів справи. Зазвичай дизайн та рівень захисту грошей взаємообумовлені між собою. Відповідно, треба було збудувати такий виробничий цикл, який міг би повністю забезпечити і якість дизайну, і високий рівень захисту від підробок. Наприклад, була дискусія, чи використовувати технології так званого «орловського друку». Багато країн цю технологію не використовують, бо це досить складна технологія, проте такий друк забезпечує зовсім іншу естетику і рівень захисту. Своїх спеціалістів треба було навчити, і Україна відправляла на навчання співробітників до своїх партнерів у Великій Британії, Австрії та Швейцарії, які допомагали нашій державі створювати виробничі потужності. Загалом у технічному оснащенні українського Банкотно-монетного двору брали участь 78 компаній з 11 країн світу [21, 199]. Україна співпрацювала з найбільш прогресивними монетними дворами та банкотними фабриками. Коли розроблялась концепція українського монетного двору, то виходили з того, що це має бути один з кращих монетних дворів світу. На той час найкращим був австрійський монетний двір. Також на світовому рівні ще відзначали Банкотно-монетний двір Південно-Африканської Республіки, де дві третини виробничих процесів — це автоматизовані процеси. Ці два монетних двори слугували Україні за взірцем, на який було варто орієнтуватися. Коли підбиралися технології, то Нацбанк відразу домовлявся з різними виробниками, щоб паралельно організовували навчання фахівців по обслуговуванню техніки і по роботі на цьому обладнанні.

Банкотно-монетний двір було запущено у 1995 році. Спочатку він друкував тільки банкотний ряд. Згодом запрацювало монетне карбування. Потім відкрили цех по виробництву державних нагород та ювілейних медалей. Тепер Україна має один з трьох найкращих банкотно-монетних дворів у світі.

Віктору Ющенку вдалося сформуванати дуже гарне Правління Національного банку України, яке чудово спрацювало також і під час підготовки грошової реформи. Першим заступником він поставив Володимира Семеновича Стельмаха, людину з міжнародним банківським досвідом. Саме на нього та на іншого заступника Ющенка — Валентина Павловича Терпила — лягло основне навантаження щодо розробки концепції і плану майбутньої грошової реформи. До них як розробник основних документів, потрібних для проведення реформи, долучився ще один заступник Віктора Андрійовича — Олександр Іванович Кіреєв. Усе це зробило банківську систему сучасною, а грошову реформу — успішною. Створення одного з трьох найкращих монетних дворів світу відбулося завдяки зусиллям Руслана Васильовича Арешковича, іще одного заступника Голови НБУ і самодостатнього професіонала у галузі капітального будівництва.

Національний банк виконав свої завдання: інфляційні показники були стабілізовані, розбудовано усю потрібну інфраструктуру та необхідні інструменти управління і контролю [25, 160]. У серпні 1996 року Ющенко вирішив, що прийшов час приймати формальне рішення. Він зателефонував до президента Кучми. Розмова відбувалася у п'ятницю просто напередодні Дня Незалежності. Прийшов той час, коли рівень підготовки до реформи було просто небезпечно приховувати далі. Готівка уже була розвезена по всіх обласних і районних центрах, зберігалася в установах комерційних банків, і тому від центральної влади і Національного банку були потрібні відкриті дії, щоб не викликати хвилю недовіри і стихійних рухів. Леонід Данилович запитав у Віктора Андрійовича, що той хотів би зараз, які кроки потрібні. Ющенко пояснив, що перш за все було б добре, якби був підписаний указ про проведення реформи. Потім треба, щоб Віктор Андрійович з прем'єр-міністром пішли на телебачення, оголосили указ та додали до оголошення концептуальні пояснення змісту реформи. Безумовно, йшлося про те, що стосується людського інтересу, щоб він був задоволений у всіх нюансах, які можуть виникати у пересічного українця. Кучма погодився з цим і пообіцяв зателефонувати прем'єру і дати йому доручення. Через певний час президент зателефонував Ющенку і сказав, що замість

прем'єра на публічні виступи піде перший віце-прем'єр — Віктор Михайлович Пинзеник, а бажаний указ буде підписано найближчим часом [34, 222]. Це була головна новина, яка викликала колосальний резонанс. Ющенко не приховує, що він дещо остерігався політичних маніпуляцій навколо цієї теми. Для нього не було таємницею, що будь-яка, навіть найліпше організована справа, може бути розкритикована з міркувань чийхось політичних амбіцій, якоїсь особистої кон'юнктури, яка у подібних випадках зазвичай вступає у конфлікт з національним інтересом. Такі коментарі часом здатні збурити, розколоти суспільну думку, посіяти недовіру. Саме тому подібні коментарі видавалися чимсь небезпечним тоді. Але в цілому таких негативних оцінок було не багато. Переважали позитивні оцінки.

Щодня Ющенко по 3—4 рази виступав на телебаченні та проводив прес-конференції про хід реформи. Заступники Віктора Андрійовича також були залучені до інформаційної кампанії, кожен мав свій напрямок: перший роз'яснює техніку проведення реформи, другий — її ідеологію, третій — специфіку проведення тих чи інших операцій. До самого пізнього вечора Національний банк узагальнював інформацію, яка надходила з регіонів, і зранку його керівництво вже знало, скільки купонів поміняли за минулу добу і скільки їх лишилося поміняти. Обсяг готівкової грошової маси в НБУ собі добре уявляли, але був ще один чинник, що брався до уваги, а саме — підробки. На велике щастя, у той час купони не підробляли масово. Як не дивно, цьому дуже допомогла інфляція: купони настільки швидко знецінювалися, що виробляти фальшивки було просто не вигідно. Під час реформи Нацбанку вдалося вилучити певну кількість фальшивок. Але це був абсолютно неproblemний рівень. Потім було кілька досить гучних випадків, коли зловмисники пробували підробляти гривню. Проте подібні ситуації були епізодичними. Хоча і з цього в Національному банку робили висновки. Коли оновлювали дизайн національної валюти, до візуальних і технологічних аспектів захисту підхід був такий, що гривня має бути захищена не гірше за більшість інших європейських валют. Звичайно, високий рівень захисту робив дещо дорожчим виготовлення банкнот, але це на багато років

убезпечило гривню від фальшування. Загалом, українську гривню менше підробляють, ніж валюти багатьох сусідніх держав. Людей, що були незадоволені реформою, був абсолютний мінімум.

Отже, Національний банк України провів грошову реформу за вищим розрядом. Віктору Ющенку і його команді вдалося сформувати високий рівень довіри до самої реформи та порядку її проведення. Вони утвердили націю в іще одному атрибуті — у сильних, на той час, і гарних національних грошах. За оцінкою експертів, українська грошова реформа була визнана однією з найуспішніших у всій Європі від моменту завершення Другої світової війни.

РОЗДІЛ 4

НОВІ ВИКЛИКИ ПЕРЕД УКРАЇНСЬКОЮ ДЕРЖАВОЮ

4.1. Ведення політики багатовекторності

Проголошення курсу реформ та відмова від статусу ядерної держави вивели Україну зі стану міжнародної ізоляції. Восени 1994 – навесні 1995 р. Міжнародний валютний фонд і Світовий банк підписали ряд умов з українським урядом про фінансову допомогу українським реформам. Сильно змінилася й українська політика США. У списку країн, які одержують державну допомогу США, у 1996 р. Україна зайняла одне з найперших місць, уступаючи лише Ізраїлю й Єгипту. Білий дім дав недвозначно зрозуміти, що зацікавлений в існуванні самостійної української держави як у гаранті політичної стабільності в Центральній і Східній Європі. Позиція США не знайшла послідовників у Західній Європі, крім заяви Кучми, що головним завданням України є інтеграція в загальноєвропейські структури. Хоча Україна була й прийнята весною 1995 р. до Ради Європи, а рік раніше, у лютому 1994 р., першою з колишніх радянських республік прилучилася до програми НАТО “Партнерство ради миру”, ставлення до неї залишається прохолодним, хоча й більше не настороженим. Європейський Союз чекає від України успішних політичних і економічних реформ як передумови вступу до більшості загальноєвропейських організацій [23, 242].

На західньому векторі української зовнішньої політики найактивніше розвиваються стосунки з Польщею. Польща була найпершою серед усіх з держав, які у грудні 1991 р. визнали українську самостійність. Зміна президентів у 1993 р. не змінила ставлення до України – навпаки, з приходом до влади Олександра Квасневського Польща перебрала на себе роль адвоката українських інтересів у загальноєвропейських структурах, намагаючись бути посередником у загальному зближенні України і Європи. Гострі конфлікти 1992-1998 рр. у Перемишлю навколо греко-католицької катедри та у Львові навколо польських військових поховань засвідчили, що стосунки на польсько-українському пограниччі далекі від ідеальних. Однак на центральній вісі “Варшава-Київ” явно домінує

прагматизм, продиктований ще старою фразою Пілсудського: «Існування вільної Польщі неможливе без вільної України».

Вихід України з міжнародної ізоляції та пробудження до неї інтересу з боку західних держав став зворотньою медаллю різкого погіршення на Заході образу Росії. Поступовий відхід Москви від політики економічних реформ, чеченська війна, перемога комуністично-націоналістичної коаліції на парламентських виборах у грудні 1995 р., загроза приходу до влади комуністичного президента на виборах у червні 1996 р., параліч влади, що час до часу виникав у зв'язку з неспроможністю хворого Єльцина повноцінно виконувати президентські функції, наростання антизахідних настроїв, підтримка Іраку та Сербії, і, нарешті, глибока фінансова криза серпня 1998 р. – все це поклало кінець заграванням Заходу з Росією і природньо призвело до перенесення центру його уваги на Україну.

З іншого боку, попри надії Москви знайти спільну мову з Кучмою, ситуація в українсько-російських стосунках ненабагато змінилася. З часу приходу Кучми до влади і до весни 1997 р. Єльцин 10 разів відклав свій візит до Києва – встановивши тим самим своєрідний дипломатичний рекорд (зі своїм польським колегою за час свого президентства Кучма зустрічався аж 18 раз). Після довгого зволікання у травні 1997 р. нарешті був підписаний українсько-російський міждержавний договір, з ратифікацією якого в російському парламенті виникли проблеми [26, 129].

Роздратування Росії викликає вперте небажання України глибше інтегруватися у структури Співдружності Незалежних Держав або ж приєднатися, як третя сторона, до договору між Росією і Білоруссю (квітень 1996 р.) про утворення слов'янської Спільноти суверенних держав. Обидва ці утворення Росія розглядає як спосіб відродження свого статусу як великої держави, особливо перед лицем поступового розширення НАТО на схід. За планами Москви у перспективі проглядається відновлення Радянського Союзу – рішення російської Державної Думи у березні 1996 р. про денонсування біловезької угоди не полишає місце для сумнівів. Україна стає найпершою мішенню цих планів. І в

цьому думки як більшості політичної російського еліти, так і самого російського суспільства сходилися: згідно з опитуванням восени 1996 р. 76% росіян вважають, що Росія й Україна повинні об'єднатися.

Український уряд опинився у важкій ситуації. З одного боку, він відчував постійний тиск з північного сходу та повинен був рахуватися зі значним числом прихильників відновлення Радянського Союзу в самій Україні. З іншого боку, зближення з Росією мало велику кількість противників серед незалежницько налаштованих еліт та населення, особливо на україномовному заході. Тому українська зовнішня політика мала двовекторний характер – Україна проголошувала своє стратегічне партнерство одночасно як з Росією, так і з США, Великобританією, Німеччиною і Польщею. Цю політику можна вважати відносно успішною, наскільки вона дозволяє Україні зміцнювати свій статус як незалежної держави. Однак Кучму переслідувала зла доля більшості реформаторів на просторах колишнього Радянського Союзу, коли зовнішньополітичні успіхи здобувалися при відсутності значного прогресу у внутрішній політиці.

4.2. Ускладнення економічної ситуації

Економічна криза в країнах південної і східної Азії, яка вибухнула в липні 1997 року і стала найсерйознішим потрясінням світової економіки в 1990-их роках. Після багатьох років швидкого зростання економіки, азійські країни в 1997 році раптово увійшли в глибоку рецесію [25, 163].

Експерти називають декілька причин азійської фінансової кризи. Підґрунтям кризи став надзвичайно різкий ріст економік «азійських тигрів», який сприяв масивному притоку капіталу в ці країни, росту державного і корпоративного боргу, перегріву економіки і буму на ринку нерухомості. Криза вдарила по таким країнам, як Таїланд, Індонезія, Малайзія, Південна Корея. Менше постраждали від кризи економіки Японії, Гонконгу, Лаосу, Філіппін, Китаю, Індії і В'єтнаму. Серед «азійських тигрів» найменше кризою були задіті економіки Сінгапуру і Тайваню.

Азійська фінансова криза викликала такі політичні наслідки, як відставка індонезійського диктатора Сухарто, проголошення незалежності Східного Тимору і розкол в уряді Махатхира Мохамада. На підтвердження тези про глобалізації світової економіки, кризові наслідки швидко поширилися по Земній кулі. Відтік капіталу і падіння цін на сировинні товари сприяло виникненню російської економічної кризи 1998 року. Російська Федерація відмовилася виконувати зобов'язання за своїми облігаціями. Дефолт призвів до драматичних подій у всій економіці держави, як то девальвація національної валюти рубля, різке зростання цін і таке ж стрімке падіння рівня життя. Крах великих банків примусив населення надовго втратити довіру до банківської системи, як і до фінансового ринку взагалі. Останнім відгуком кризи став аргентинський дефолт 2001 року .

У 1997 році криза довіри з боку західних інвесторів призвів до призупинення фінансування корейських банків і компаній, а потім і до банкрутства деяких з них: 11 з 30 найбільших південнокорейських фінансово-промислових груп були розорені, а уряду довелося просити про допомогу МВФ, причому її розмір на той момент був найбільшим за всю історію фонду – \$ 57 млрд.

Україні вдалося уникнути дефолту, але криза відбилася на металургії — світовий тренд знизив попит на українську сталь — основний артикул експорту. Ряд український системних банків були змушені попросити допомоги в уряді. У 1998 р. 50% підприємств України були збиткові, тоді як ще 1996 р. вони становили 12%. Економіка набуває напівкримінальних рис – "тіньовий сектор" становить близько 60% [23, 244]. Зростає зовнішня заборгованість України: вона досягла вже 12 млрд. доларів. До 1996 близько 6 тис. середніх і великих підприємств стали акціонерними товариствами, а до 1998 було приватизовано 45 тис. невеликих підприємств і майже 99 % магазинів роздрібної торгівлі, підприємств торгівлі і сфери послуг.

4.3. Боротьба з Лазаренком і загибель Чорновола

У травні 1996 р. президент звільнив прем'єр-міністра Євгена Марчука, а у квітні 1997 р. подав у відставку віце-прем'єр-міністр Віктор Пинзеник [26, 97]. Обидві фігури вважалися ключовими реформаторами в українському уряді. Їх замінили Павло Лазаренко та Сергій Тігіпко, які, як і Кучма, були представниками дніпропетровської регіональної еліти. За підрахунками експертів майже четверта частина (55 з 204) високопоставлених чиновників з оточення Кучми походили з його рідного міста. Ситуація в Україні після літа 1996 р. дивним чином нагадувала домінування дніпропетровського клану у Москві за часів Брежнєва. Мова йде не лише про зовнішню схожість — минулі кар'єри більшості з цих людей не давали особливих підстав сподіватися на те, що вони провадитимуть реформаторську політику. Нова влада не змогла перебороти старих хвороб. Найпершою і найголовнішою була нестримна корупція. За час урядування Лазаренка вона набула особливих масштабів, а навесні 1997 р. навіть поставила під загрозу особливий статус України у стосунках із США. Відставка Лазаренка у липні 1997 р. і призначення на його місце ще одного представника дніпропетровського клану Віталія Пустовойтенка мали змінити ситуацію, але не змінили. Згідно з оцінками авторитетних міжнародних інститутцій, 1998 р. Україна передувала у списку найбільш корумпованих держав. 14 вересня 1998 Генеральна прокуратура України порушила кримінальну справу проти П. Лазаренка за розкрадання державного майна в особливо великих розмірах. Правосуддя Швейцарії засудило П. Лазаренка до ув'язнення за відмивання грошей у банках Швейцарії.

25 березня 1999 року сталася надзвичайно загадкова подія. За нез'ясованих обставин в автокатастрофі на шосе під Борисполем загинув В'ячеслав Чорновіл. Трагедія сталася на 5-му кілометрі автотраси Бориспіль — Золотоноша. Автомобіль Чорновола врізався в «КАМАЗ» з причепом, який розвертався посеред шосе. В. Чорновіл і його водій Євген Павлов загинули на місці, пресекретар лідера НРУ Дмитро Понамарчук був госпіталізований з важкими травмами. Самі обставини дуже загадкові: видимість в той день була

нормальна, отже водій Чорновола повинен був побачити вантажівку, що стояла посеред дороги. Вже наступного ранку, не дочекавшись висновків експертів, керівник МВС Юрій Кравченко заявив, що це — нещасний випадок, і іншої версії слідство не розглядатиме. Перший свідок трагедії — один з лідерів Руху, майбутній кандидат у Президенти Геннадій Удовенко чомусь теж не зміг надати чіткої картини побаченого ним — лише наголошував на нещасному випадку [42, 566].

Пізніше внаслідок серцевого нападу також за дивними обставинами помер один з трьох пасажирів «КАМАЗу». Дуже дивно склалася доля у Володимира Куделі, водія «КАМАЗу», який нібито був за кермом під час аварії. Слідством нібито було доведено, що він скоїв злочин, тобто ДТП із тяжкими наслідками, однак, несподівано він, не відбуваючи покарання, був амністований. Більше того, МВС розповсюдило серед медіа чутки, що він нібито помер від серцевого нападу. Насправді ж — це було стандартною спецоперацією прикриття, бо Куделя виявився живим і здоровим, щоправда, змінив місце проживання.

Соратники В. Чорновола та його син Тарас Чорновіл, патріотично налаштована громадськість вважають його загибель політичним убивством напередодні майбутніх президентських виборів. Колишній заступник генпрокурора Микола Голомша підтвердив, що В. Чорновола доби́ли, ймовірно, кількома ударами кастета.

Похорон В'ячеслава Чорновола став однією з наймасовіших акцій часів Незалежності — за різними оцінками у процесії взяли участь 150—250 тисяч людей. Це також наймасовіший похорон в Україні. Тільки мізерна частина з них змогла попрощатися із В'ячеславом Максимовичем, труну з тілом якого було виставлено в Київському будинку вчителя (колишня резиденція Центральної Ради). Черга охочих тягнулася аж до Хрещатика. Не обійшлося й без висловлення обурення, коли церемонію прощання порушили перші особи держави — Президент, прем'єр-міністр, Голова Верховної Ради, котрі могли би висловити свою шану покійному заздалегідь.

Труну з тілом від Будинку вчителя до Володимирського собору несли на руках. Панахиду відслужив Патріарх всієї України-Руси Філарет. Після цього сумна процесія рушила до пам'ятника Тарасові Шевченкові, і вже звідти на Байкове кладовище. За труною рухалася жалобна процесія протяжністю до півтора кілометра. Сотні тисяч людей стояли вздовж усього шляху. На територію цвинтаря втиснулося обмежене коло осіб, де й відбулося останнє прощання. Серед промовців були політичні й громадські діячі України та представники зарубіжних делегацій. Поховали В'ячеслава Чорновола на центральній алеї. На могилі спочатку було встановлено справжній козацький хрест. Пізніше встановлено теперішній пам'ятник.

4.4. Повторення «російського сценарію» на українських виборах

Треті вибори президента України відбулися у 1999 році (перший тур 31 жовтня, другий тур – 14 листопада) [31, 426].

Улітку 1999 року голова Верховної Ради України Олександр Ткаченко, колишній голова Верховної Ради Олександр Мороз, колишній прем'єр-міністр Євген Марчук і мер Черкас Володимир Олійник після зустрічі у Каневі погодилися про створення політичної коаліції – «Канівської четвірки». Опозиційні політики мали намір висунути єдиного кандидата. Але до «Канівської четвірки» більше ніхто не приєднався, тому реалізувати задум не вдалося. Напередодні виборів Олександр Ткаченко зняв свою кандидатуру на користь лідера Компартії Петра Симоненка, а Володимир Олійник зняв свою кандидатуру на користь Євгена Марчука.

Відтак кандидатами у президенти на цих виборах були: Петро Симоненко – Комуністична партія України, Олександр Мороз – Соціалістична партія України, Наталія Вітренко – Прогресивна соціалістична партія України, Геннадій Удовенко – Народний рух України, Василь Онопенко – Соціал-демократична партія України (об'єднана), Юрій Кармазін – Партія захисників Вітчизни, Олександр Ржавський – «Єдина родина», Віталій Кононов – Партія зелених України, Олександр Базилюк – Слов'янська партія, Микола Габер – Патріоти-

чна партія України; шляхом самовисування балотувалися: Леонід Кучма, Євген Марчук, Юрій Костенко.

Результатом діяльності Кучми протягом першої каденції є формування специфічної структури, головним завданням якої є зміцнення впливу президента через так звану партію влади. Спершу до неї входили лише люди з президентської адміністрації та представники регіональних влад. З часом система намагалася підпорядкувати політичні партії. Партія влади рекрутувала своїх членів головним чином зі старої партійної номенклатури. Характерним був також спосіб влади самого Кучми. Говорять про синдром „вічного поєдинку“, який він веде з парламентом, прем'єрами, міністрами, яких раніше сам призначав на посади. Мета Кучми – послабити будь-яку потенційну конкуренцію, знаючи, що виграти можна лише в ситуації повної відсутності вибору. Саме ця ідея лягла в основу виборчої кампанії 1999 року [25, 269].

Уся влада сконцентрувалася не стільки на виконавчому рівні, скільки безпосередньо в руках президента, при цьому залишаючись поза сферою політичної відповідальності. Політолог Олександр Дергачов писав, що Леонід Кучма створив своєрідний «новий» Центральний Комітет. Адміністрація президента, позаконституційний орган влади, фактично став урядом і базою президентської республіки у кучмівському варіанті. До цього треба додати створення системи влади, яка спиралася на приватні зв'язки і рішення приймалося в тіні офіційної політики. Владу в Україні приватизували і вона частково втратила свій публічний, державний, національний характер. Творячи своєрідну модель президентської влади, Кучма боявся лише появи лідера, який міг бути реальною загрозою його позиції.

З перспективи початку 1999 року перемога Кучми стала несподіванкою. Згідно з усіма опитуваннями, він втрачав популярність. Його успіх – це відсутність реальних контркандидатів, які представляли для нього загрозу. Під час виборів 1999 року Кучма отримав потужну підтримку як з боку держапарату, так і олігархічної системи, що була готова працювати на Кучму, який на той час уже став гарантом її діяльності. У 1999 році він реалізував найвигідніший для

нього сценарій: протистояння у другому турі з лідером комуністів. Решта, найбільш небезпечні противники, так звана канівська четвірка (Євген Марчук, Олександр Мороз, Володимир Олійник та Олександр Ткаченко) дивним чином самі вийшли з боротьби. Знову заграли амбіції і проект завершився поразкою.

Не слід також забувати, що за допомогою підконтрольних йому мас-медіа Кучма презентував себе як героя, що стає на боротьбу з найбільшою небезпечкою, яка може загрожувати сучасній Україні – комуністами. Політолог Володимир Полохало натомість прямо стверджував, що під час виборів просто не було мови про опозицію – решта тринадцять штабів були лише „філіалом“ штабу Кучми. У 1991 році КПУ допомогла Кравчуку, у 1994 році – Кучмі. Подіякували, що між штабом Кучми і КПУ напередодні другого туру існувала домовленість – звідти така низька виборча активність Петра Симоненка.

Полохало звертав увагу також на те, що Кучма зміг об'єднати навколо себе локальних лідерів, чого не вдалося Кравчуку. Ці лідери (кланові, бізнесові) ствердили, що варто підтримати єдину кандидатуру, яка зможе гарантувати їм спокійне життя. В результаті Кучма у першому турі набрав 36,5 % голосів, а Петро Симоненко – 22,2 %. У другому турі Кучма знищив контркандидата Симоненка з результатом 56,3 % проти 37,8 %.

Леонід Кучма здобув перемогу за підтримки українських олігархів, змагаючись з комуністом Петром Симоненком, як і Борис Єльцин, який у 1996 р. став президентом Російської Федерації за підтримки російських олігархів, змагаючись з комуністом Геннадієм Зюгановим.

Леонід Кучма з найбільшим відривом переміг у західних областях України, дещо меншим відрив був у Дніпропетровській, Київській, Хмельницькій, Одеській областях, Києві, Севастополі і на Донеччині. Петро Симоненко найбільший відсоток голосів набрав на Вінниччині, Полтавщині, Чернігівщині, Луганщині, Херсонщині, Кіровоградщині, Черкащині та у Криму [26, 100].

Друга інавгурація Леоніда Кучми відбулася 30 листопада 1999 року і вирізнялася помпезністю. Захід вперше провели не в приміщенні Верховної Ради, а в щойно відремонтованому Національному палаці мистецтв «Україна». Це

пояснюється тим, що частина парламенту, його ліве крило, бойкотувала церемонію. А у Кучми не хотіли псувати картинку напівпорожньою залою Верховної Ради. Крім того, між президентом та керівництвом парламенту, а саме тодішнім головою Верховної Ради Олександром Морозом, були доволі напружені стосунки. Тож, швидше за все, Кучма принципово не хотів проводити інавгурацію у некомфортному для себе парламенті. Так було прийнято рішення про виїзне засідання Верховної Ради. Це багато кому не сподобалося. Значна частина депутатів вважали, що це неприйнятно, бо треба дотримуватися норм. Тому частина народних обранців не пішла на інавгурацію.

Втім, ігнорування деякими депутатами церемонії (переважно це були комуністи та соціалісти) не засмутило Леоніда Даниловича, адже у Палаці "Україна" його вітали не менш вагомими політиками. Серед зарубіжних гостей із 21 держави були присутні вісім президентів (Узбекистану, Словаччини, Польщі, Молдови, Туреччини, Литви, Азербайджану, Білорусі), два прем'єр-міністри (Російської Федерації, Казахстану) та іноземні міністри [18].

Крім іноземних делегацій у залі були присутні також представники усіх українських областей, керівництво політичних партій, громадських організацій та ін. Запросили й неполітичний бомонд - відомих акторів, співаків, ведучих. Приїхали привітати Кучму і тодішній голова "Газпрому" Рем Вяхіреєв, російський кінорежисер Микита Михалков і тележурналіст Сергій Доренко.

Серед атрибутів під час інавгурації була Конституція незалежної України, а також Пересопницьке Євангеліє. Тоді ж, у 1999 році, Леонід Кучма став першим гарантом, який отримав президентські символи – президентську булаву, гербову печатку, нагрудний знак та президентський штандарт. Все це було виготовлено у терміновому порядку, за два тижні, спеціально для церемонії. Коли Кучмі вручали булаву, поруч не було офіцера, якому голова держави мав би її віддати. Тому Леонід Данилович потримав її в руках і поклав назад.

Також Леонід Кучма виголосив інавгураційну промову, в якій розповів про свої основні завдання на посаді Президента України.

ВИСНОВКИ

Волею самої історії, ходом фундаментальних історичних процесів у світі, Європі, у так званому «таборі соціалізму», і, найголовніше – у наддержаві СРСР Україна, як і інші радянські республіки, на початку 90-х років ХХ століття опинилася в епіцентрі суспільно-політичних катаклізмів, які потрясли і змінили не тільки Україну, СРСР, а й увесь світ. Тогочасна ситуація поставила, зокрема, еліти України та інших республік перед надзвичайними історичними викликами – широкомасштабними і всеохоплюючими кризами усіх систем суспільного організму – політичної, економічної, духовної. Верховні Ради союзних республік, обрані навесні 1990-го року на хвилі цих суспільних настроїв і надій, були налаштовані на серйозні, радикальні реформи. Правда, реформи різного ступеня радикальності та без чіткого і зрозумілого плану дій, кінцевих цілей і моделей.

Почався процес виростання нових економічних, політичних, державних моделей. Процес надзвичайно складний, перш за все через свою історичну новизну в усіх аспектах, неймовірно ускладнений до того ж безліччю проблем ідеологічного, історичного, ментального, етнічного, культурного і просто особистісно-амбіційного характеру тощо. Цей непростий і небезконфліктний процес міг тривати довго і достатньо болісно для народів, але, найголовніше, він був еволюційним і відносно мирним.

Цілий ряд історичних документів об'єктивно свідчить, що Верховна Рада України I скликання була, перш за все, будівничим. В усіх трансформаціях (державній, економічній, політичній, ідеологічній) на долю Верховної Ради України припав найскладніший і найневдячніший етап – так би мовити «інженерний» етап конструювання і створення нових структур і механізмів в усіх сферах суспільного життя.

Уже з першого дня проголошення незалежності в Україні розпочалися перші державотворчі процеси. 24 серпня, разом з Актом, прийняли постанови «Про проголошення незалежності України» та «Про військові формування на

Україні». 8 жовтня прийняли Закон «Про громадянство України». Кожний, хто проживав на території України міг добровільно погодитися або відмовитися від українського громадянства. Подвійного не допускали, як і зараз. Пріоритетним було питання державного кордону. Тому 14 листопада прийняли Закон «Про державний кордон України». Україна проголосила своєю територією кордони УРСР, з АР Крим у своєму складі.

Впевнену перемогу на перших виборах 1 грудня 1991 року здобув голова Верховної Ради УРСР Леонід Кравчук. Він був очільником так званої «партії влади», що сформувалася з колишньої компартійної номенклатури. Фактично, владу контролювали ті ж самі люди, що й в УРСР. Націонал-демократична меншість не змогла отримати бажаного впливу на розвиток країни: в її рядах назрівав розкол. Гострі баталії точилися навколо державних символів. Зрештою, у січні-лютому 1992 року затвердили синьо-жовтий прапор, тризуб як малий герб, а музика Михайла Вербицького «Ще не вмерла України» стала державним гімном.

Україна не повторювала помилок минулих років і одразу взялася за формування власних Збройних Сил на основі радянських частин, що дислокувалися в Україні. А це була величезна армія — 800 тисяч військовослужбовців. Їм надали вибір: присягнути на вірність Україні й залишитися на службі, або вийти на пенсію чи виїхати. 6 грудня 1991 року перша група військових присягнула на вірність Українській державі. Цей день вважають днем заснування Збройних Сил України.

Україна, як і всі колишні соціалістичні країни, переживала величезну політичну кризу, спричинену прискоренням падіння економіки та особливістю капіталістичної системи — соціальним розшаруванням. Україна в системі радянської економіки була сильно орієнтована на підтримку величезного військово-промислового комплексу та залежала від зв'язків з іншими частинами колишнього СРСР, які розірвалися.

Переорієнтація на інші ринки потребувала часу і ресурсів, з якими були великі проблеми. Україна також не мала можливості згладити розрив з

колишніми радянськими республіками доходами від продажу нафти і газу. Металургія, основа промисловості на той час, уже давно потребувала модернізації і сильно залежала від російського газу, чим Росія неодноразово користувалася. Водночас, Україна продовжила дотримуватися соціальних зобов'язань, достатньо високих ще за радянських часів. Держава тримала у своїй власності величезну кількість підприємств, що виїдали все більше коштів державного бюджету. Проте найголовніше — українські політики затягували з болючими, але потрібними реформами, що з кожним роком робило ситуацію лише гіршою.

На це накладалася потреба змінювати радянські органи влади на демократичні. Робили це люди, які звикли до умов командної централізованої системи, де їм відводили радше роль виконавців наказів згори. Як будувати демократичні інститути, усі мали слабке уявлення. Як і про те, хто винен у падінні економіки. Розпочався гострий конфлікт між парламентом та президентом, що закінчився достроковими виборами президента у 1994 році, на яких переміг Леонід Кучма. Стрес, який перенесло населення України від усіх потрясінь 1990–1994 років, відбився і на результатах виборів 1994-го року до Верховної Ради України, коли переобрані до нового парламенту України були всього 50 народних депутатів України з 450.

Новообраний президент Леонід Кучма застосував директорський підхід до розподілу влади. Він розпочав з підпорядкування та налагодження роботи виконавчої влади. Після довгої боротьби з парламентом, він зумів проштовхнути власний проект Конституції. Основний Закон, що прийшов на зміну старій радянській конституції, прийняли 28 червня 1996 року, після напруженої сесії, що тривала цілу ніч. За новою Конституцією, Україна ставала президентсько-парламентською республікою. Президент фактично отримав контроль над урядом і можливість втілювати власну програму.

Було критично важливим встановлення нормальних дипломатичних відносин з іншими державами. Спірним питанням між Україною та Росією на самому початку незалежності став поділ Чорноморського флоту. Процес був

напруженим і тривалим. Більшість кораблів перебували під контролем Росії. У 1995 році Росія погодилася передати Україні 18% кораблів, але відмовилася залишити Севастополь, найбільшу базу флоту. У 1997 році держави підписали низку угод, що передбачали подальшу присутність обмеженого російського флоту у Севастополі аж до 2017 року. В обмін на це, того ж року підписали «Договір про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією». Росія погодилася визнати незалежність України та цілісність її кордонів.

Питання, яке чи не найбільше хвилювало міжнародну спільноту у перші роки української незалежності — третій у світі ядерний арсенал. За відмову приєднатися до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї, Україні загрожувала міжнародна ізоляція. Перший президент Леонід Кравчук домовився, а його наступник Леонід Кучма у 1994 році підписав угоду, що отримала назву Будапештський меморандум. За ним Сполучені Штати, Росія і Великобританія надали Україні «безпекові гарантії» в обмін на відмову від ядерної зброї.

Леонід Кучма розпочав рішучі економічні реформи. Насамперед, він лібералізував ціни та валютний курс. У 1996 році було введено національну валюту — гривню, замість тимчасових купоно-карбованців. Найважливішим заходом цього часу стала масштабна приватизація. Перші роки незалежності держава дуже повільно позбавлялася своєї власності. Підприємства часто опинялися під контролем так званих «червоних директорів» — очільників державних підприємств ще в радянські часи. Вони мали зв'язки і можливості. Проте не мали ресурсів, щоб зробити підприємства прибутковими.

Хоча сам Леонід Кучма був вихідцем з середовища «червоних директорів», він розпочав більш рішучу приватизацію. Держава позбувалася не лише власних підприємств, але й землі. В листопаді 1994 року президент видав указ, за яким більше мільйона осіб отримали земельні паї.

Найбільшу вигоду другої хвилі приватизації промисловості отримав прошарок бізнесменів, яких пізніше назвуть олігархами. Вони привласнили підприємства, насамперед, металургійної промисловості та енергетики, і, зав-

дяки новим підходам до бізнесу та кримінальній діяльності, закріпили свій успіх. Леонід Кучма стояв на чолі процесу приватизації, тому заручився економічною та політичною підтримкою олігархів. На виборах президента 1999 року він зумів представити себе як єдину альтернативу комуністам та соціалістам. Їхня популярність передбачувано зростала у роки економічних проблем. Кучма задалегіть усунув від влади прем'єр-міністра України Павла Лазаренка, який хотів скласти йому конкуренцію. Націонал-демократична опозиція була розколота і подавлена загадковою загибеллю одного з основних своїх лідерів Вячеслава Чорновола навесні 1999 року, за кілька місяців до виборів. Не маючи потужних конкурентів і користуючись підтримкою олігархів, Леонід Кучма здобув перемогу на президентських виборах 1999 року.

Отже, період 1991-1999 років в Україні позначився процесом активного державотворення. Головними ознаками, що характеризують перший етап розбудови незалежної Української держави є створення головних владних і суспільних інституцій, а також нової законодавчої бази, необхідної для функціонування держави, економічна криза, що супроводжувалася найбільшою у світі гіперінфляцією, та спроби її подолання шляхом проведення ринкових реформ та приватизації, встановлення міжнародних дипломатичних зв'язків та покращення іміджу України на світовій арені за допомогою відмови від ядерної зброї, подолання внутрішньополітичних складнощів, таких як сепаратизм у Криму, практика демократичної зміни влади та політичних протистоянь. Саме в 1990-х роках були визначені головні ознаки сучасної Української держави та закладені фундаментальні принципи її існування. Теоретичне значення даних висновків є досить суттєвим, що дозволяє використовувати їх при розробці шкільних програм, створенні науково-популярних презентацій, на конференціях тощо. Подальша перспективна робота над темою дипломної роботи можлива шляхом використання ширшої джерельної бази, наукової літератури та застосування додаткових методів дослідження.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Джерела

1. Алма-Атинська декларація (укр/рос). *Законодавство України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/997_189 (дата звернення: 19.02.2021).
2. Вибори Президента України 1 грудня 1991. *ВГО «Комітет виборців України»*. URL: http://cvu.org.ua/nodes/view/type:elections/slug:vybory_prezydenta_ukrajiny_1_grudnia_1991 (дата звернення: 19.02.2021).
3. Відомість про результати Всеукраїнського референдуму, 1 грудня 1991 р. *Документальні виставки on-line*. URL: https://archives.gov.ua/Sections/15r-V_Ref/index.php?11 (дата звернення: 19.02.2021).
4. Декларація про державний суверенітет України. *Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/55-12> (дата звернення: 19.02.2021).
5. Декларація прав національностей України. *Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1771-12> (дата звернення: 19.02.2021).
6. До парламентів і народів світу. *Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1927-12> (дата звернення: 19.02.2021).
7. Заява Верховної Ради України з приводу укладення Україною Угоди про співдружність незалежних держав. *Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2003-12> (дата звернення: 19.02.2021).
8. Здобуття незалежності України 1991. Історія проголошення, документи, свідчення : у 2 т. / відп. ред. Зайко Я.; Асоціація народних депутатів України. Житомир : Рута, 2011. Т. 1. 752 с.
9. Здобуття незалежності України 1991. Історія проголошення, документи, свідчення : у 2 т. / відп. ред. Зайко Я.; Асоціація народних депутатів України. Житомир : Рута, 2011. Т. 2. 896 с.
10. Инаугурация Президента Украины Леонида Кравчука (фрагмент) [Документальне відео]. *Youtube*. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=QhziCeswY5I> (19.02.2021).

11. Історична правда з Вахтангом Кіпіані: Всеукраїнський референдум 1991 року / ведучий Вахтанг Кіпіані; ТЗОВ ТРК «Міст ТБ», ТЗОВ ТРК «Нові комунікації». 2016 [Телепередача]. *Youtube*. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=26B20r1hfMs> (19.02.2021).
12. Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік. *Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0001400-77> (дата звернення: 19.02.2021).
13. Конституція (Основний Закон) України. *Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/888-09> (дата звернення: 19.02.2021).
14. Кравчук Л.М. Маємо те, що маємо : спогади і роздуми. Київ : Століття, 2002. 392 с.
15. Кучма Л. Україна – не Россия. Москва : Время, 2004. 560 с.
16. Леонид Кравчук. "В гостях у Дмитрия Гордона". 3/4 (2016) / інтерв'юер Д. Гордон; респондент: Л. Кравчук [Інтерв'ю]. *Youtube*. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=Ta36EyQDqRU> (21.05.2019).
17. Проголошення Незалежності України 24 роки тому - 1991 рік [Документальне відео]. *Youtube*. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=74SNoXuUgvQ> (19.02.2021).
18. Усі п'ять президентів України присягали державі по-різному [Документальне відео]. *Youtube*. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=VnF6hK6habQ> (19.02.2021).
19. Про проголошення незалежності України. *Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1427-12> (дата звернення: 19.02.2021).
20. Угода про створення Співдружності Незалежних Держав (укр/рос). *Законодавство України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/997_077 (дата звернення: 19.02.2021).
21. Ющенко В.А. Недержавні таємниці : нотатки на берегах пам'яті. Харків : Фоліо, 2014. 511 с.

Монографії та наукові статті

22. Верт Н. Історія Радянської держави. 1900 – 1991. Рівне : Вертекс, 2001. 232 с.
23. Грицак Я. Нариси з історії України : формування української модерної нації. Київ : Генеза, 2000. 249 с.
24. Жуковський А., Субтельний О. Нарис історії України. Львів : Вид-во Наукового товариства імені Т. Шевченка, 1992. 230 с.
25. Касьянов Г. Україна 1991 – 2007 : очерки новейшей истории. Киев : Наш час, 2008. 480 с.
26. Литвин В.М. Україна на межі тисячоліть (1991-2000 рр.). Київ : Видавничий дім «Альтернативи», 2000. 360 с.
27. Субтельний О. Україна : історія. Київ : Либідь, 1991. 512 с.
28. Davies N. Europe. A History. Pimlico Random House, 1997. 2223 p.
29. Kappeler A. Russland als Vielvölkerreich: Entstehung. Geschichte. Zerfall. München : Beck, 1993. S. 395
30. Meyer D.J. Why Have Donbass Russians Not Ethnically Mobilized Like Crimean Russians Have? An Institutional/Demographic Approach. *State and Naion Building in East Central Europe: Contemporay Perspectives*. 1996. P. 317-330.
31. Plokhy S. The Gates of Europe : a History of Ukraine. New York : Basic Books, 2015. 432 p.
32. Plokhy S. The Last Empire. The Final Days of the Soviet Union. New York : Basic Books, 2014. 520 p.

Довідкові видання

33. Енциклопедія історії України : у 10 т. Київ : Наукова думка, 2003. Т. 1. 688 с.
34. Енциклопедія історії України : у 10 т. Київ : Наукова думка, 2004. Т. 2. 528 с.

35. Енциклопедія історії України : у 10 т. Київ : Наукова думка, 2005. Т. 3. 672 с.
36. Енциклопедія історії України : у 10 т. Київ : Наукова думка, 2007. Т. 4. 528 с.
37. Енциклопедія історії України : у 10 т. Київ : Наукова думка, 2008. Т. 5. 568 с.
38. Енциклопедія історії України : у 10 т. Київ : Наукова думка, 2009. Т. 6. 784 с.
39. Енциклопедія історії України : у 10 т. Київ : Наукова думка, 2010. Т. 7. 728 с.
40. Енциклопедія історії України : у 10 т. Київ : Наукова думка, 2011. Т. 8. 520 с.
41. Енциклопедія історії України : у 10 т. Київ : Наукова думка, 2012. Т. 9. 944 с.
42. Енциклопедія історії України : у 10 т. Київ : Наукова думка, 2013. Т. 10. 784 с.
43. Смолій В., Кульчицький С., Майборода О. та ін. Малий словник історії України. Київ : Либідь, 1997. 464 с.
44. Українська дипломатична енциклопедія : у 2 т. Київ : Знання України, 2004. Т. 1. 655 с.
45. Українська дипломатична енциклопедія : у 2 т. Київ : Знання України, 2004. Т. 2. 797 с.

Декларація
академічної доброчесності
здобувача ступеня вищої освіти ЗНУ

Я, Соловійов Дмитро Олегович, студент 2 курсу магістратури, заочної форми здобуття освіти, історичного факультету, спеціальності 032 історія та археологія, адреса електронної пошти `extrime_lider@ukr.net`,

– підтверджую, що написана мною кваліфікаційна робота на тему «Радянська спадщина та розбудова незалежної України (1991-1999 рр.)» відповідає вимогам академічної доброчесності та не містить порушень, що визначені у ст. 42 Закону України «Про освіту», зі змістом яких ознайомлений;

– заявляю, що надана мною для перевірки електронна версія роботи є ідентичною її друкованій версії;

– згодний на перевірку моєї роботи на відповідність критеріям академічної доброчесності у будь-який спосіб, у тому числі за допомогою інтернет-системи, а також на архівування моєї роботи в базі даних цієї системи.

26.02.2021

_____

Д.О. Соловійов

26.02.2021

_____

Ф.Г. Турченко